

Aristotelova paideia

Ilišević, Krunoslav Josip

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:796570>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-04**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Studij engleskog jezika i književnosti i filozofije

Krunoslav Josip Ilišević

Aristotelova paideia

Diplomski rad

prof.dr.sc. Željko Senković

Osijek, 2020. godina

Sveučilište J. J. Strossmayera

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za filozofiju

Studij engleskog jezika i književnosti i filozofije

Krunoslav Josip Ilišević

Aristotelova paideia

Diplomski rad

Znanstveno područje, polje i grana: humanističke znanosti, filozofija, filozofija
odgoja

Mentor: prof.dr.sc. Željko Senković

Osijek, 2020. godina

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, datum 31. kolovoza 2020.

Krunoslav Josip Ilišević, 0122215179

Sažetak

Pitanje odgoja nameće se kao jedno od ključnih pitanja u opstojnosti ljudske vrste. Ljudi odgoj shvaćaju olako i ne pridaje mu se važnost kakvu zaslužuje. Veliku pažnju zaslužuje jer je, uz razum, on još jedna komponenta koja nas odvaja od ostalih živih bića. Velika pažnja mu se ne posvećuje zato što se o njemu govorilo uvijek na razini spekulacija zbog beskonačno mnogo mogućnosti. U stvaranje vlastite teorije odgoja i obrazovanja uključivali su se mnogi, a jedan od njih je i Aristotel. Svoju teoriju odgoja i obrazovanja sažeo je pod jedan pojam – paideia. Ovaj će se rad baviti Aristotelovim pojmom paideia iz više kutova: najprije će ga, uz pojam odgoj, definirati, zatim će istražiti sve njegove oblike elaboracijom Aristotelovih odlomaka i znanstvenih radova na istu temu. Konačno, rad će se zabaviti i pregledom proučavanja Aristotelovog pojma paideia u suvremeno doba. Cilj rada jest prikazati važnost teme odgoja i obrazovanja, kao i važnost Aristotelovog doprinosa toj temi.

Ključne riječi: *paideia, odgoj, karakter, etika, obrazovanje*

1. Uvod

Pitanje odgoja nameće se kao jedno od najbitnijih pitanja ljudske civilizacije. Naime, odgoj ne treba shvaćati samo kao puku vještinu oblikovanja djeteta u čovjeka kao punopravnog i tolerantnog člana sveopće društvene zajednice. Treba ga shvaćati u puno širem kontekstu. Upravo je odgoj ona inicijalna točka koja ljudsko biće odvlači od bivanja zvijeri. Samim time, odgoj je, uz razum, još jedna kvaliteta koju, od svih živih bića, posjeduje samo čovjek.

Promatrajući odgoj iz te perspektive, može se primijetiti kako je odgoj u javnom diskursu možda i olako shvaćen. Upravo zato što se može steći dojam da se odgoj shvaća kao puka vještina oblikovanja djeteta u čovjeka kao punopravnog i tolerantnog člana sveopće društvene zajednice. Takav se dojam nameće zato što je ljudska rasa dosad iznjedrila gotovo bezbroj alternativa odgoja, bez relevantnog odgovora koja je kvalitetnija od koje. U tolikim znanstvenim disciplinama su se ustanovili univerzalno vrijedeći aksiomi, zakonitosti i izračuni, no ista se dostignuća na području odgoja već stotinama tisuća godina nisu ostvarila. Primjerice, svi će se poznavatelji osnovne matematike složiti da dva i dva daju četiri, bez obzira koju alternativu odgoja zagovarali. No, veliki prijepor bi izazvalo ukoliko bi se za istim stolom našli zagovaratelji, primjerice, Platonove i Rousseauove vizije odgoja. Samim time što odgoj nema univerzalno vrijedeće postulate proizlazi činjenica da pitanje odgoja ne stoji visoko na ljestvici prioriteta ljudske rase. A kao jedno od najbitnijih pitanja, koje odvlači čovjeka od zvijeri i koje ga apsolutno određuje, trebalo bi stajati čak i na najvišem mjestu spomenute liste.

Teza da odgoj apsolutno određuje čovjeka može se podržati prilično jednostavnom analogijom. Naime, čovjek bez odgoja je kompatibilniji s divljinom. Čovjek odgajan u duhu orijenta posjeduje specifičan odnos prema ostalim članovima zajednice, poslu, rasonodi, ostalim živim bićima, materijalnim stvarima i ostalim pripadajućim elementima ljudskog života. S druge strane, čovjek odgajan u zapadnom duhu će imati drugačiji specifični odnos prema tim istim elementima ljudskog života. Time se jasno vidi kako zapravo odgoj ima temeljnu ulogu u ljudskom životu i kako on prvi usmjerava, odnosno određuje čovjeka kao karakternu osobu u apsolutno svim segmentima. I zbog toga odgoj apsolutno određuje čovjeka.

No, zagovaranjem univerzalnih vrednota odgoja bi se moglo naići na jedan veliki problem, a to je obliteracija kulturne raznolikosti. Upravo su gotovo beskonačne alternative

odgoja garancija kulturne raznolikosti. Zbog toga će čovjek odgajan u duhu orijenta imati svoj specifičan odnos prema svim elementima ljudskog života, a čovjek odgajan u zapadnom duhu će imati svoj specifičan odnos prema istima. Pojednostavljeno, svatko od njih će imati vlastitu kulturu, koje se međusobno razlikuju, čime jasno ocrtavaju identitet svake individue. I tu se naizgled dolazi do zida, do možda nepomirljivog pitanja kartezijanske prirode, gdje onaj zadnji dio slagalice koji bi ih spojio ne mogu naći univerzalnost vrednota odgoja kao temeljne odrednice čovjeka i opstanak kulturne raznolikosti. Kartezijanske prirode, jer se René Descartes doživotno mučio nalaženjem tog dijela slagalice koji bi spojio tijelo i duh.

Spomenuti problem, dakle, trenutno, a možda i zaista nema valjano rješenje s kojim bi obje strane bile zadovoljne. No, upravo bi veće zauzimanje čovječanstva za rješavanje pitanja odgoja moglo biti ključ dolaženja do zaključka postoji li rješenje, a ukoliko postoji – koje je to rješenje. Odgoj to svakako zaslužuje jer je on doveo civilizaciju do stanja da se o njemu uopće može i mniti. Dolaženjem do odgovora na taj problem odgoj bi se konačno mogao usavršavati.

Kako je Aristotel svojim filozofskim sustavom pokušao obuhvatiti sva goruća pitanja tadašnje filozofije, tako je, poučen praksom svog učitelja, i on obuhvatio pitanje odgoja. Pri tom je, baš poput svog učitelja, uvidio ono što je u uvodu bilo naznačeno da se danas ne uviđa – da odgoj nije puka vještina oblikovanja djeteta u čovjeka. Odgoj za njega ima puno značajniju ulogu, odgoj je pitanje od fundamentalne važnosti ne samo za civilizaciju, već i za državu kao političku cjelinu.

Također, upravo je Aristotel svojim stupnjevanjem duše uvidio da čovjek zbog razuma odskače od ostalih živih bića. Nesumnjivo je da je Aristotel primijetio da se na isti način može promatrati i odgoj, inače ga se u svom filozofskom promišljanju ne bi niti dotaknuo. Ili bi mu posvetio toliko malo svoje filozofske pažnje da bi ovaj rad bilo nemoguće napisati.

Dodatno, upravo je Aristotel čovjeka nazvao *zoon politikon*, odnosno društvenim bićem. Naravno, nužan uvjet postajanja društvenim bićem jest upravo odgoj. Zbog toga se, barem u konvencionalnoj filozofskoj niši, uz Platona i Rousseaua, među najznačajnije teoretičare odgoja ubraja upravo i Aristotel.

O svojoj teoriji odgoja, odnosno o svojoj alternativni (jer je već više puta u ovom radu spomenuta u toj varijanti), ponajviše je pisao u dva djela: *Politika* i *Nikomahova etika*. Zbog

toga će ta dva djela najviše poslužiti uspješnosti ovog rada, no i njihova pojašnjenja bit će potrebno istražiti u sekundarnoj literaturi.

Struktura rada kreće definiranjem dva ključna pojma, od kojih je jedan u naslovu rada, a drugi je problematiziran u uvodu istog: odgoj i *paideia*. Prvo potpoglavlje tog poglavlja bit će posvećeno pojmu odgoja te će u njemu biti prikazane moguće definicije pojma, njihova analiza u svrhu pronalaska optimalne definicije te sama povijest pojma. Isti postupak bit će proveden i u sljedećem potpoglavlju koje se bavi pojmom *paideia*. No, dodatak tog potpoglavlja bit će analiza tog pojma u Aristotelovom kontekstu, budući da je to i predmet cjelokupnog rada.

U trećem poglavlju će se analizirati prvi od nekoliko okvira pojma *paideia*, a to je politički okvir. U tu svrhu bit će konzultirane sedma i osma knjiga Aristotelovog djela *Politika*, uz sekundarnu literaturu kao dodatak. Svaka će knjiga biti analizirana u zasebnom potpoglavlju.

Zadatak četvrtog poglavlja bit će istraživanje drugog okvira pojma *paideia*, a riječ je o etičkom okviru. Poglavlje će se također sastojati od dva potpoglavlja. Jedno će se baviti pitanjem što za Aristotela znači uopće postati čovjekom te kako se to postiže, odnosno kojom alternativom odgoja, budući da je u uvodu rada ustanovljeno kako upravo odgoj odmiče čovjeka od zvijeri i čini ga čovjekom u punom smislu. Drugo će potpoglavlje, uz pomoć literature, istražiti što bi sintagma „odgoj za vrline“ značila u Aristotelovom kontekstu.

Iduće, peto poglavlje, bavi se ostalim, ali možda manje bitnim okvirima pojma *paideia*. Budući da se spominju još dva relevantna okvira tog pojma, i ovo je poglavlje podijeljeno u dva potpoglavlja. Prvo se bavi pojmom *paideia* u glazbi. Drugo se pak bavi istim pojmom u ekonomiji. Time će elaboracija pojma *paideia* u ovom radu biti sveobuhvatna.

Potom će se usporediti aristotelovski i suvremeni odgoj. Utvrdit će se može li se eventualnim različitostima u alternativama naći konstruktivno zajedničko rješenje. Budući da se Aristotel svakako smatra svezremenskim misliocem, potrebno je istražiti koliko je njegova alternativa odgoja primjenjiva na današnje društvene i kulturne okvire.

Konačno, zaključak će sintetizirati opažanja iz uvoda, svih poglavlja i potpoglavlja. Donijet će se i konačan sud o važnosti Aristotelove teorije u diskursu odgoja. Naravno, rad će

se završiti vlastitim mišljenjem autora ovog rada koji će se temeljiti na opažanjima iz rada te osobnim stavovima.

2. Elaboracija ključnih pojmova

Potrebno je najprije secirati ključne pojmove vezane za temu rada. Seciranje uključuje izlaganje više mogućih definicija tih pojmova, njihovu analizu u svrhu traganja za optimalnom definicijom te povijest razvijanja pojmova. Kao ključni pojmovi vrijedni seciranja izabrani su pojam odgoja i pojam *paideia*. Opravdanost za prethodnu rečenicu nalazi se u dubljem promišljanju u uvodu rada glede prvog pojma te u samom naslovu rada glede drugog pojma.

2.1. Pojam *odgoj*

Kao polazišnu točku za tematiziranje pojma *odgoj* prigodno je odabrati enciklopedijsku definiciju. Zbog toga je izabrana definicija tog pojma dana od strane Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Naime, prema istomu, odgoj se definira na sljedeći način:

»Odgoj je proces izgrađivanja, razvijanja i oblikovanja čovjeka u njegovim ljudskim odlikama. Odgoj ima opće, društveno-povijesno i individualno značenje. Njime se trajno prenose društveno-povijesna iskustva čovječanstva, stečevine kulture i civilizacije na nove naraštaje. Na individualnoj razini obuhvaća čovjekov razvoj na tjelesnome, intelektualnome, moralnom i estetskom i radnome području; oblikovanje racionalne, emocionalne i voljne sfere; stjecanje potrebnih znanja, umijeća i navika, razvijanje intelektualnih snaga i sposobnosti, izgradnju karakternih crta i svih pozitivnih odlika ljudske sposobnosti. Odgoj omogućuje ljudsko oblikovanje svakog čovjeka, a tijekom povijesti omogućio je razvoj ljudske zajednice.«¹

Iako definicija Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“ nije niti približno gotova, već ovdje se može stati i uvidjeti njena sveobuhvatnost i pristup ovom pojmu i njegovoj ulozi u povijesti i društvu. Prije svega, u prvoj rečenici citata vide se proširene naznake elemenata spominjanih u samom uvodu rada glede važnosti pravog pristupa odgoju. Odgoj ima puno veću dimenziju od vještine – on izgrađuje, razvija i oblikuje čovjeka u njegovim ljudskim odlikama. Zatim definicija precizno detektira domene koje su zahvaćene značajem odgoja: opća, društveno-povijesna i individualna domena. Spomenuta teza je potkrijepljena u narednim redovima, gdje je naznačeno kako odgoj zapravo pomaže da se ljudska postignuća u

¹ odgoj. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 31. 8. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44727>.

svim segmentima života sačuvaju za budućnost te da prijeđu na buduće naraštaje. Dodatno, vidi se važnost i na razini individue jer tek odgojena individua posjeduje razvijenu tjelesnost, intelekt, moral, osjećaj za estetiku te radnu etiku. Samim time, individua posjeduje sve uvjete za integriranje u društvenu sferu – ona razmišlja, osjeća i želi, što pospješuje razvitak njenih znanja, umijeća, navika, snaga i sposobnosti. Različiti omjeri u razvitku tih elemenata rezultiraju najrazličitijim karakternim crtama individue, koje u velikoj većini slučajeva vode k pozitivnim odlikama ljudske sposobnosti. Posljednjom rečenicom citata još se više ističe značaj odgoja – bez odgoja ne bi bilo današnjeg oblika civilizacije, a možda niti civilizacije kao takve. Bez odgoja, ljudi bi živjeli po šumama i džunglama, boreći se s ostalim vrstama za komad lovine. Uzimajući cjelokupan citat u obzir, nameće se dojam kako je Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“ zadovoljio sve parametre tematiziranja odgoja koje ovaj rad traži. Ti su parametri najviše vezani uz traganje za povećavanje značaja i uloge odgoja u egzistenciji ljudske vrste i svih ljudskih individua.

Nešto drugačiju perspektivu odgoja nudi autor Živan Bezić. Njegov rad „Što znači odgajati?“ daje uvid u etimologiju riječi *odgoj* kako bi se pobliže analiziralo karakteristike koncepcije odgoja. No, prije same etimologije, rad u uvodu iznosi sljedeće:

»Odgajanje je praljudski fenomen, star kao i ljudski rod. Ono je trajna, iskonska i posvudašnja pojava. Otkad postoje ljudi, postoji i njihov odgoj. Stvarnost odgoja je veoma važna za ljudsko društvo, toliko važna da se bez njega ne može ni zamisliti civilizacija. Važna za čovjeka kao pojedinca (»čovjek je ono što od njega učini odgoj«, veli J. J. Rousseau), a tako isto i za ljudsku zajednicu. Kako nekad, tako i sada. Možda danas još više nego prije!«²

Jasno je da je i ulomak iz Bezićeva uvoda na tragu uvoda ovog rada i definicije Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. No, Bezić izričito naglašava upravo ono što je bilo tvrđeno u uvodu ovog rada – da je odgoj toliko važan da se bez njega ne može niti zamisliti civilizacija. K tome, tvrdnjom da je odgoj star koliko i ljudski rod samo želi reći kako naša vrsta jednostavno bez odgoja ne može niti funkcionirati, da je to jednostavno nešto što s ljudskom vrstom dolazi u istom paketu.

Zatim se autor prebacuje na etimologiju samog pojma. Iako se bavi istim pojmom i u drugim slavenskim i svjetskim jezicima, poput ruskog i češkog, poljskog, francuskog,

² Živan Bezić, »Što znači odgajati?« *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 4(1977), str. 333 – 345, na str. 333.

njemačkog i ostalim, oni su ipak temeljeni na drugačijim korijenima nego što je slučaj u hrvatskom jeziku. Tako, prema radu, hrvatska riječ *odgoj* ima svoj korijen u glagolu *gojiti*, što podrazumijeva činjenje da neko isključivo živo biće živi i raste.³ Ukoliko je to živo biće ipak biljka, onda se pojam gojiti pretvara u *gajiti*, budući da se cvijeće i biljke gaje, a od iste je i nastala riječ *gaj*.⁴ Naknadnom analizom Bezić dolazi do teze da riječ *gojiti* može također značiti i *liječiti* ili *živjeti*, jer postoji indoeuropski korijen *gwei*, odnosno *guoi* sa značenjem *živjeti*, što bi značilo da *gojiti* znači podržavati živo biće u životu.⁵ Prema tome, nameće se tvrdnja kako odgoj podrazumijeva održavanje živog bića (uglavnom čovjeka, jer se za ostala živa bića koriste drugačiji izrazi) na životu. A čovjeka se ne održava na životu samo ispunjavanjem osnovnih bioloških potreba. Budući da je čovjek i društveno biće, ispunjavanje bioloških funkcija ga ne čini čovjekom. Zato je održavanje na životu i odgoj u suvremenom tumačenju, odnosno vještina da se čovjeka usmjeri da postane punopravni član društvene zajednice te da posjeduje sve potrebne elemente i karakteristike za istu.

Ono što je također važno izdvojiti iz ovog rada jest Bezićevo opažanje kako je odgoj, po svojoj dinamici, proces, i to osmerostruki.⁶ Naime, odgoj se manifestira kao aktivni, biološki, psihološki, oblikovni, aksiološki, personalni i društveni proces, a na kraju i proces usavršavanja.⁷ Svaku od ovih stavki Bezić je posebno i ukratko obradio, no ipak su sami nazivi stavki dovoljno sugestivni pa ne postoji potreba za navođenjem dodatnih značajki svake od ovih stavki. No svakako će doprinijeti formiranju konačne i optimalne definicije odgoja.

Uzimajući u obzir sve konzultirane izvore glede pojma *odgoj*, njegova optimalna definicija neće biti teška za formirati ju, no svakako je složena. Kada bi se sve važno navedeno implementiralo u jedinstvenu definiciju odgoja, ona bi bila:

»Odgoj je aktivni, biološki, psihološki, oblikovni, aksiološki, personalni i društveni proces, proces usavršavanja koji postoji otkad je ljudskog roda jer je za njega nužan i jer civilizacija i pojedinac bez njega ne postoje. On ima opće, društveno-povijesno i individualno značenje i u tim segmentima on izgrađuje, razvija i oblikuje čovjeka u njegovim ljudskim odlikama. Zaslužan je za cjelokupan dosadašnji razvoj pojedinca i opće društvene zajednice.«

³ Bezić, »Što znači odgajati?«, str. 334.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

⁶ Isto, str. 336.

⁷ Isto.

Kroz ovu definiciju pojam odgoja će se promatrati kroz nastavak ovog rada. On sam pruža temelj za elaboraciju idućeg pojma – *paideia*. Odnosno, pojam iz narednog potpoglavlja bilo bi gotovo nemoguće rasvijetliti bez pojma elaboriranog u ovom potpoglavlju.

2.2. Pojam *paideia*

Institucija *paideia* široko je istražen pojam, što doprinosi raznolikosti njenih konotacija. Za početak, u radu autorice Claudije Baracchi pojam *paideia* spominje se tek usputno, no ipak mu se pridaje određeno značenje. Naime, pod tim pojmom, Baracchi je uvidjela čitavu odgovarajuću naobrazbu u antičkoj Grčkoj.⁸ Dakle, za Baracchi je pojam *paideia* sveukupan i, uzimajući u obzir i odgoj, može ići u dva pravca. Ili pojam *paideia* podrazumijeva puno više od odgoja pa se odgoj smatra dijelom cjelokupne odgovarajuće naobrazbe ili je odgoj i cjelokupna odgovarajuća naobrazba potpuno isto. Dosadašnja zapažanja u ovom radu bi se radije priklonila drugoj mogućnosti jer je odgoj sveobuhvatan u svojoj djelatnosti.

Druga autorica, Ekaterina Haskins, također spominje pojam *paideia* samo usputno, no i samo tim usputnim spominjanjem širi njegov značaj. Zaključuje kako je Aristotel tvrdio da je iz koncepta *paideia* moguće dostići najrazgovjetnije objašnjenje i razumijevanje materije.⁹ Time je potvrđeno kako *paideia* također posjeduje i epistemološku dimenziju. Zapravo se želi reći kako je njeno posjedovanje nužan uvjet za dostizanje onih najviših znanja. Čovjek bi bez tog koncepta zapravo bio intelektualno potkapacitiran i ne bi mogao sudjelovati u znanstvenom napretku njega kao individue te ljudske rase općenito. Upravo zbog pojma znanja uključenog u ovo opažanje te njegovog dostizanja, pojmu *paideia* se s pravom može pridodati i epistemološka dimenzija.

Monika Jurić u jednom od više svojih radova u kojima je tematizirala pojam *paideia* tvrdi da, ukoliko se bilo što promatra u okviru tog pojma, onda se analizira odgojno-obrazovna uloga promatranog objekta.¹⁰ To podržava i kraćom definicijom pojma *paideia*, budući da tvrdi da je to pojam koji se u antičkoj Grčkoj odnosio na odgoj i obrazovanje, ali i na čovjekovo cjelokupno kulturno i etičko iskustvo, tako da je formalno obrazovanje u

⁸ Claudia Baracchi, »Aristotle on Becoming Human«, *Tópicos* 43 (2012), str. 93-121, na str. 105.

⁹ Ekaterina Haskins, »Endoxa, Epistemological Optimism, and Aristotle's Rhetorical Project«, *Philosophy and Rhetoric* 1 (2004), str. 1- 20, na str. 5.

¹⁰ Monika Jurić, »*Paideia* i neoplatonističke ideje o glazbenom odgoju i kulturi u renesansnom Dubrovniku u djelima Nikole Vitova Gučetića (1549. – 1610.)«, *Armud* 6 2 (2012), str. 175 - 188, na str. 175.

današnjem smislu riječi bilo samo njezin početni dio.¹¹ Prema tome, Jurić ne podrazumijeva ovaj pojam samo kao odgojno-obrazovni proces, već i kao čitavo iskustvo koje pojedinac i društvo dožive, a da je pod pokroviteljstvom tog odgojno obrazovnog procesa.

U još jednom radu u kojem se Jurić bavi pojmom *paideia*, Jurić ga karakterizira ne kao odgojno-obrazovni proces, već kao odgojno obrazovni sustav.¹² Kroz taj pojam, navike postaju čovjekovom drugom prirodom jer se one stječu kroz taj obrazovni sustav.¹³ Kao još jedno opažanje Jurić je navela Platonovo poimanje tog pojma, tvrdeći da je on jedan od osnovnih elemenata u realizaciji idealnog društva.¹⁴ Evidentno je iz ovih parafraza kako se antičko poimanje pojma, procesa ili sustava *paideia* možda uopće ne razlikuje od suvremenog poimanja pojma *odgoja*. No, različita vremena nose različite vrijednosti pa s tom tezom ipak treba biti oprezan.

Sljedeći autor koji pojam *paideia* promatra kroz suvremene okvire, odnosno uklapa ga u teorije suvremenih obrazovnih i političkih teorija jest Richard Kahn. Naime, Kahn tvrdi kako je obrazovni i politički koncept *paideia* odigrao veliku ulogu u razvoju društva Zapada.¹⁵ Dodatno, Kahn drži kako se o tom konceptu može misli kao o trajnom pokušaju Zapada da se artikulira što to znači biti civiliziran i human.¹⁶ Time Kahn zapravo djelomično odgovara na posljednju rečenicu prethodnog paragrafa, budući da tvrdi da je koncept *paideia* ne samo aktualan, već i svezremenski. Ipak, izostaje odgovor na pitanje bi li Kahn značenjski pojmove *odgoj* i *paideia*.

Idući autor, Pavlos E. Michaelides, konstruira viđenje pojma *paideia* na specifičan način. Tvrdi kako taj pojam konstituira primjesu kulturne sile i filozofskog načina života koji je, u svoje vrijeme, cvjetao u Ateni.¹⁷ Pojam je uključivao liberalni model države koji je isticao građanina kao slobodnog i odgovornog pojedinca koji je dio civilne zajednice.¹⁸ Time

¹¹ Jurić, »*Paideia* i neoplatonističke ideje o glazbenom odgoju i kulturi u renesansnom Dubrovniku u djelima Nikole Vitova Gučetića (1549. – 1610.)«, str. 179.

¹² Monika Jurić, »Teorija *ethosa* i pojam *paideie* u Platonovim i Aristotelovim promišljanjima o glazbi«, *Armud* 6 1 (2011), str. 37 – 54, na str. 37.

¹³ Jurić, »Teorija *ethosa* i pojam *paideie* u Platonovim i Aristotelovim promišljanjima o glazbi«, str. 38.

¹⁴ Isto, str. 38.

¹⁵ Richard Kahn, »Toward A Critique Of *Paideia* And Humanitas: (Mis)Education And The Global Ecological Crisis« (2007), str. 1 – 28, na str. 2.

¹⁶ Kahn, »Toward A Critique Of *Paideia* And Humanitas: (Mis)Education And The Global Ecological Crisis«, str. 2.

¹⁷ Pavlos E. Michaelides, »Rethinking Greek *Paideia* and Its Transcendent Aim of Appropriating the Kosmic Whole in View of Homo-Economicus, and the Economic Hole at the Root of Modern Education«, *International Journal of Arts & Sciences* 11 (2018), str. 77 – 102, na str. 80.

¹⁸ Michaelides, »Rethinking Greek *Paideia* and Its Transcendent Aim of Appropriating the Kosmic Whole in View of Homo-Economicus, and the Economic Hole at the Root of Modern Education«, str. 80.

je Michaelldes pojasnio zapravo koliko je mnogo koncept *paideia* bio prožet atenskim društvom. Uz to, Michaelldes također nudi objašnjenje koje su odlike koncepta, odnosno u kojem smjeru je išao njegov proces, koji, iz današnje perspektive, zagovaranjem liberalizma te slobodnog i odgovornog individualca djeluje prilično prihvatljivo i suvremeno.

Već u samom naslovu znanstvenog rada Marka Pranjića se može uočiti kako je *paideia* starogrčka odgojno-obrazovna forma.¹⁹ Pranjić navodi kako je *paideia* odgoj i obrazovanje grčkog čovjeka, zapravo njegova povijest življena u konkretnom okruženju, a kojoj je bila zajamčena budućnost stabilnom i trajnom formom kao izrazom najplemenitijeg ljudskog htijenja naspram neumoljive sudbine.²⁰ Uz već prihvaćenu činjenicu da je *paideia* odgojno-obrazovna forma, Pranjić primjećuje kako je ona bila nešto uzvišeno u starogrčkom svijetu te kako ona pomaže da se formira, kako sam Pranjić kaže, viši čovjek.²¹ Time Pranjić također naznačava kakav je uzvišeni status *paideia* uživala u starogrčko doba.

Autorica Koji Tachibana u svom radu nudi još jednu perspektivu pojma *paideia*. Naime, navodi kako je *paideia* zapravo oblikovanje grčkog karaktera.²² Time Tachibana tom konceptu pripisuje velike zasluge glede formiranja starogrčkog društva. Dakle, ovdje nije riječ samo o odgojno-obrazovnom procesu, sustavu, formi ili nečemu tome sličnom. Ovdje je riječ o nečem što određuje cijelo starogrčko društvo, nešto zbog čega se može odgonetnuti mnoge karakteristike starogrčkog društva, nešto zbog čega se može reći da je starogrčko društvo bilo ovakvo ili onakvo. Dakle, ovdje je riječ o nečemu što stvara identitet starogrčkog društva, a samim time je u temeljima njegovog postojanja.

Konačno, Stanfordova enciklopedija objašnjava kako se pod pojmom *paideia* podrazumijeva čitavo starogrčko društvo kao obrazovna zajednica.²³ Sama uloga tog pojma jest, tvrdi Stanfordova enciklopedija, samorazvitak građana, što je svakako više od samog obrazovanja.²⁴ Obrazovanje uključuje pomno oblikovani i cjeloživotni proces čiji je cilj napraviti svako ljudsko biće korisnim za njegove prijatelje, obitelj i polis.²⁵ Stanfordova enciklopedija nudi definitivno najbolji uvid u društvenu ulogu pojma *paideia*. Kako društvena

¹⁹ Marko Pranjić, »Paideia – Starogrčka odgojno-obrazovna forma« *Metodički ogledi* 16 (2009), str. 9-21, na str. 9.

²⁰ Pranjić, »Paideia – Starogrčka odgojno-obrazovna forma«, str. 10.

²¹ Isto.

²² Koji Tachibana, »How Aristotle's Theory of Education Has Been Studied in Our Century«, *Studia Classica* 3 (2012), str. 21 – 67, na str. 25.

²³ Jack Crittenden i Peter Levine, »Civic Education«, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2018), <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=civic-education>.

²⁴ Crittenden i Levine, »Civic Education«.

²⁵ Isto.

uloga čovjeka tijekom cijelog njegovog života ne prestaje, tako ne prestaje ni uloga samog koncepta *paideia*. Uloga je da čovjeka pripremi da bude koristan svim nabrojanima, a kada to postane, da takav i ostane do svoje smrti.

Uzevši sve autore u obzir, može se zaključiti kako je *paideia* izuzetno atraktivan pojam. Svoju atraktivnost temelji u vlastitom značaju za starogrčku kulturu i društvo, ali i za suvremenu kulturu i društvo. Konačan sud može zaključiti kako je *paideia* cjeloživotni odgojno-obrazovni proces koji obuhvaća obrazovanje vlastitim liberalnim modelima i svo kulturno i etičko iskustvo koje individua i društvo pod tim okriljem i dožive. Pod tim okriljem individua i društvo doživljavaju kulturna i etička iskustva jer preuzimaju navike koje odgojno-obrazovni proces *paideia* daje. U svojim počecima je oblikovala karakter starogrčkog društva te je zbog toga dio starogrčkog društvenog identiteta. I danas ima veliki utjecaj u formiranju društva i kulture Zapada.

3. Politički okvir pojma *paideia*

Svoje bilješke o odgajanju Aristotel je zapisivao u opsežnom djelu, imenom *Politika*. Upravo zbog toga, za njega *paideia* posjeduje svoj politički okvir. U spomenutoj političkoj ekspertizi Aristotel je pisao o odgoju jer je smatrao da je temelj dobrog političkog vođenja države u odgoju. Dakle, sve što je pisao o odgoju je u službi pravilnog vođenja države. O tome je pisao u posljednje dvije knjige svog djela, sedmoj i osmoj. Perspektivu o ovome proširuje autor Željko Senković, i to svojevrsnim pozivanjem na oprez glede teze u ovom odlomku:

»Stoga, kada Aristotel u *Pol.* VII, 1-2 dolazi do rezultata da ciljeve pojedinca i polisa treba izjednačiti, to ne znači da se načela koja vrijede za pojedinca mogu kao nepromijenjena prenijeti na političku zajednicu. Temeljni stavovi koje razvija u etici ne mogu se tek poopćiti i propisati zajednici građana; takva primjena bi sadržajno značila i implicirala nešto drugo nego u svojoj prvotnoj varijanti. Zato pretpostavljeni i razvijajući identitet cilja pojedinca i polisa treba razumjeti u smislu analogije. Prenošanjem odnosa iz moralne sfere privatnoga područja u sferu aktivnosti javnog područja polisa, dobiva se nešto novo«²⁶

Iako će više govora o tome biti kasnije, treba napomenuti kako je Aristotel držao da osnovnu brigu o odgoju treba voditi država i da vrsta odgoja ovisi o njenom političkom uređenju.²⁷ Uzimajući to u obzir, lako bi se moglo pomisliti kako je ispravno u djecu odgojem usađivati iste tekovine koje posjeduje i država. No, to je upravo ono na što Senković upozorava – to je nemoguće. To potkrepljuje tvrdnjom da bi prenošenje odnosa iz moralnog i privatnog u aktivno i javno rezultiralo nečim sasvim novim. Ono na što je Senković skrenuo pažnju je izuzetno bitno – odgoj ne bi trebao biti shvaćen olako niti od države niti od ikog drugog. Odgoj na način *kakva država, takav i pojedinac* je kritično pogrešan jer država i pojedinac jednostavno ne posjeduju ista svojstva. Budući da ne posjeduju ista svojstva, nemoguće je da isti način odgoja može vrijediti za oboje, jednako kao što jedan ključ ne može otključati dvije različite brave. Zato je odgoj sam po sebi izuzetno složen i slojevit te svakom zasebnom svojstvu, kada je odgoj u pitanju, treba pristupiti posebno.

3.1. Promišljanja o odgoju iz sedme knjige Aristotelovog djela *Politika*

²⁶ Željko Senković, *Aristotelova kritika demokracije* (Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, 2007), str. 40.

²⁷ Aristotel, *Politika* (Zagreb: Liber, 1988), str. 255.

Sedma knjiga Aristotelovog djela *Politika* podijeljena je u petnaest glava. Dijelovi iz trinaeste i četrnaeste glave te cijela petnaesta glava pružaju Aristotelov pristup odgoju djeteta. U petnaestoj glavi Aristotel govori o pristupu odgoju nakon samog rođenja djeteta, stoga se nameće kao prva za analizu.

Za početak, Aristotel tvrdi kako veliki utjecaj na tjelesnu građu djece ima hrana.²⁸ Uzimajući u obzir da je tadašnji cilj bio razviti ratničke tjelesne osobine u djece, Aristotel je preporučio hranu koja sadrži što više mlijeka, a što manje alkohola, budući da alkohol prouzrokuje razne bolesti.²⁹ Budući da su dječja tijela nježna bez obzira na prehranu, podložna su krivljenju, stoga Aristotel zagovara umjetne sprave koje bi omogućile pravilan razvoj njihovih tijela.³⁰ Kao korisnu stvar istaknuo je privikavanje djece na hladnoću, budući da su njihova tijela prirodno topla te samim time pogodna za to, a takva je navika korisna i za zdravlje i za ratne poslove.³¹ S takvom navikom, a i svim drugim poželjnim navikama, potrebno je krenuti što ranije, ali postepeno.³² Ipak, tvrdi Aristotel, sve do pete godine nije dobro tjerati djecu na učenje ili teške radove koji bi mogli spriječiti rast, no djeca se ipak trebaju kretati dovoljno da ne ostane tromosti u njihovim tijelima.³³ Najbolji način za poticanje kretanja jest igra, koja treba odgovarati duhu slobodne djece te ne smije biti niti naporna niti raspuštena.³⁴ Preporučljivo je da igre nalikuju poslovima kojima će se ta djeca kasnije baviti.³⁵ Aristotel tvrdi kako su vika i plač djece poželjni jer su korisni za rast djece, budući da ih Aristotel drži vrstama vježbi za dijete.³⁶ Takvima ih smatra jer su korisne vježbe za zadržavanje daha koje snaži pluća.³⁷ Djeca trebaju biti odgajana kod kuće do svoje sedme godine i biti u što manjem doticaju s robovima.³⁸ Aristotel bi svakako zabranio poroke i pričanje o sramnim stvarima jer bi upravo oni koji o njima pričaju mogli njih i činiti.³⁹ Samim time, zabranio bi i prikazivanje nepristojnih slika i predstava, uz iznimku prikazivanja bogova kojima je opscenost dopuštena.⁴⁰ No, u to bi svakako ulazile satirske drame i komedije, koje

²⁸ Aristotel, *Politika* (Zagreb: Liber, 1988). str. 251.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto, str. 251.

³¹ Isto, str. 252.

³² Isto.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto, str. 253.

⁴⁰ Isto.

bi Aristotel zabranio djeci koja još uvijek nisu odgojena na razini da im one ne štete.⁴¹ Aristotel je dojma kako se uvijek više voli ono što dođe prvo, stoga sve štetne stvari trebaju omladini biti strane, a od pete do sedme godine djeca trebaju prisustvovati onim predmetima koje će i sami kasnije trebati učiti.⁴² Konačno, Aristotel tvrdi kako je, radi različite prirode djeteta, odgoj ispravno podijeliti na dva doba: od sedme godine do puberteta te od puberteta do dvadeset i prve godine.⁴³

Glede tjelesnog odgoja, Aristotel navodi da se, za dobre tjelesne osobine djeteta, ne treba težiti atleskoj konstrukciji, kao ni nečem suprotnom od toga, već je dovoljno da se bude u sredini.⁴⁴ Tijelo treba biti prekaljeno, ali se ne treba izlagati pretjeranom naporu ili stremiti atletizmu, već treba biti pogodno za sve poslove koji spadaju u domenu slobodnih ljudi, što se jednako odnosi na oba spola.⁴⁵ Zakon bi trebao zabraniti odgajanje kržljave djece te da se broj djece u obitelji treba ograničiti.⁴⁶ U slučaju da se taj broj prekorači, žena treba pobaciti prije nego plod oživi, što znači da je Aristotel bio za pobačaj dok plod ne oživi.⁴⁷

Govoreći o spremnosti, Aristotel tvrdi kako treba biti sposoban i za rad i ratovanje, ali više za mir i dokolicu, stoga za takve ciljeve treba odgajati djecu i ljude ostalog uzrasta.⁴⁸ U dodatak tome, Aristotel kaže kako je prirodni cilj za ljude razum i inteligencija, stoga se stvaranje i uvježbavanje navika mora upravljati prema razumu i inteligenciji.⁴⁹ Time Aristotel daje na znanje da, kakav god odgoj bio, treba biti usmjeren prema istim stvarima. Te dvije stvari su razum i inteligencija. Time ostavlja svoju teoriju odgoja otvorenom, budući da bi bilo koja teorija o odgoju mogla biti ispravna ako se upravlja prema razumu i inteligenciji.

3.2. Promišljanja o odgoju iz osme knjige Aristotelovog djela *Politika*

Aristotel je ovu knjigu otvorio nedvosmislenom tvrdnjom da za smjer u kojem će djeca biti odgajana ne trebaju biti odgovorni roditelji, već država.⁵⁰ Na nju pada ta odgovornost zato što, kako kaže Aristotel, svako državno uređenje iska i poseban odgoj, u

⁴¹ Isto.

⁴² Isto, str. 254.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto, str. 250.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto, str. 250.

⁴⁷ Isto, str. 251.

⁴⁸ Isto, str. 244.

⁴⁹ Isto, str. 247.

⁵⁰ Isto, str. 255.

skladu s tim uređenjem.⁵¹ Tako će demokratski uređena država djecu odgajati u duhu demokracije, oligarhijska država u duhu oligarhije, a isto vrijedi za ostala uređenja države.⁵²

Samim time što bi država kao zakonodavac trebala biti odgovorna za odgoj djece, on mora biti jednak za svu djecu jer država ima jedan cilj.⁵³ Dakle, opet to ne treba biti briga roditelja jer su, na kraju krajeva, i oni sami dio države.⁵⁴ Ono što Aristotel želi reći jest da je država kao zakonodavac odgovorna za jedinstveni odgoj djece, a da su roditelji djece samo provoditelji tog odgoja u ime države.

Aristotel naglašava kako djecu ipak ne treba učiti svim korisnim stvarima jer postoji velika razlika između poslova slobodnih ljudi i ropskih poslova.⁵⁵ S tim u vezi, djecu ne treba učiti ponižavajućim poslovima, onima koji čine tijelo, dušu ili duh slobodnih ljudi nesposobnim za primjenu vrline i djelovanje u suglasnosti s vrlinom.⁵⁶ U to se ubraja i bilo koji oblik najamnog rada, kojeg Aristotel naziva niskim.⁵⁷

Četiri su predmeta koja su se djeci u starogrčkom obrazovanju predavala: gramatika, gimnastika, glazba i ponekad crtanje.⁵⁸ Najveći značaj Aristotel daje gramatici i crtanju jer su mnogostruko primjenjivi predmeti i stoga vrlo korisni za život.⁵⁹ Gimnastika, pak, ljude žini hrabrima⁶⁰, za što je Aristotela uvijek bila jedna od temeljnih vrlina. Ono što je dvojbeno jest svrha predavanja glazbe⁶¹, čemu se Aristotel također posvetio.

U početku bavljenja glazbom Aristotel navodi kako glazba nije uvedena u obrazovanje jer je neophodna, već zato što joj je svrha zabava u slobodno vrijeme.⁶² Dakle, svaki predmet je imao svoju mnogostruku primjenu u životu, jedino je glazba imala svrhu zabave, budući da od nje nema nikakve koristi za neophodne životne potrebe. Prema tome, starogrčko obrazovanje je, na neki način, djecu predavalo kako se učinkovito zabaviti.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto, str. 256.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto, str. 257.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto, str. 258.

Ne samo da glazba služi u svrhe zabave, već je lijepa i dostojna slobodna čovjeka, kaže Aristotel.⁶³ Prema tome, mora biti i mjesta za glazbu u obrazovanju. Iako nije korisna kao gramatika i ostali predmeti, služi kao odmor od tih istih predmeta. Svrha glazbe jest navikavanje ljudi na pravu i čistu radost, čak i doprinos zabavi duha.⁶⁴ No, učenje glazbe odgovara raspoloženju nižeg uzrasta jer mladići ne podnose ništa što je neugodno, što glazba sigurno nije.⁶⁵

Razglabanje o glazbi ide toliko daleko da Aristotel promišlja treba li mladiće pustiti da se sami uče svirati i pjevati ili ne. Vrlo je teško postati dobar u nečem čime se netko nije bavio, stoga to za Aristotela ipak nije dobra ideja.⁶⁶ No djeci bi valjalo dati adekvatnu zamjenu za instrument u obliku zvečke, i to iz dva razloga.⁶⁷ Prvi je da se zabavljaju, a drugi da ne razbijaju po kući jer oni ne mogu mirovati.⁶⁸ No svakako Aristotel drži i da sa zvečkom djeca na adekvatan način dobijaju osjećaj za glazbu i ritam, što će kasnije moguće nadograditi učenjem konkretne glazbe.

Ono čemu se Aristotel protivi jest životno bavljenje glazbom. Naime, kada čovjek postane stariji, treba prestati s glazbenom izobrazbom⁶⁹ i posvetiti se nečemu korisnom. Uvijek će im iz mladosti ostati dovoljno glazbene naobrazbe da mogu ocijeniti ljepotu glazbe i uživati s razumijevanjem.⁷⁰ Prema tome, cjeloživotna glazbena izobrazba bi predstavljala samo smetnju drugim zanimanjima te bi slabila tijelo⁷¹, stoga s njom odgoj treba biti doziran. Konačno, Aristotel nije za učenje glazbe putem frule jer, uz sviranje frule, pratnja riječima je nemoguća.⁷²

Važnost poučavanja Aristotel pridaje i crtanju. Pri tom se ne misli isključivo na likovnu umjetnost i izoštravanje likovnog talenta, već i na razumijevanje u oblike, dakle u stvari estetičke prirode. Stoga je ta vještina korisna za naučiti kako bi se izbjegle prevare pri kupovini stvari, jer čovjek obrazovan u crtanju će znati procijeniti neku stvar na osnovi ljepote tijela te stvari.⁷³ Odmah nakon tog Aristotel započinje i s raspravom o koristi

⁶³ Isto, str. 259.

⁶⁴ Isto, str. 261.

⁶⁵ Isto, str. 265.

⁶⁶ Isto, str. 266.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto.

⁷² Isto, str. 267.

⁷³ Isto, str. 259.

gimnastike. Tvrdi kako ona ne treba doći sama jer gimnastika samo formira tijelo, već bi se, usporedno s njom, trebala predavati i ritmika, koja tijelu daje gipkost.⁷⁴

Ne treba niti težiti atletskom tijelu, jer pretjeran rad na klesanju tijela pospješuje samo razvijanje divljaštva u djece, a divljaštvo je odlika zvijeri.⁷⁵ Naprotiv, treba težiti plemenitom junaštvu, jer čovjek je za to sposoban te će time pružati lijepu borbu.⁷⁶ Time će ljudi biti sposobni i za više poslova, a ne samo za fizički rad, tvrdi Aristotel.⁷⁷

Aristotel nastavlja prijedlogom za predavanje gimnastike. S lakšim gimnastičkim vježbama bi se trebalo krenuti od ranih godina pa sve do puberteta, bez ikakvih posebnih režima ishrane ili prinudnih napora, kako se rast ne bi remetio.⁷⁸ Prema tome, dijete treba napore prilagoditi svojim godinama jer bi bilo kakvo drugačije postupanje za njega bilo samo pogubno.

Ukoliko se tri godine od početka puberteta dijete posvetilo drugim naukama, tada bi imalo dopuštenje podvrgnuti se dodatnim naporima i strogom režimu ishrane.⁷⁹ Pri tom treba paziti na dobru ravnotežu između naprezanja duha i naprezanja tijela. Aristotel tvrdi kako nije dobro istovremeno naprezati i duh i tijelo jer se oba ta napora međusobno ometaju.⁸⁰

Ipak je Aristotel zaključio da se u obrazovanju treba držati triju glavnih odredaba. To su sredina, ono što je moguće i ono što odgovara. Ovdje je riječ o univerzalnim odredbama, stoga nisu nužno namijenjene samo glazbenoj izobrazbi. Zapravo su ove tri odredbe prilično dobar uvod u iduće poglavlje, pogotovo radi pojma *sredina*, koji je ključan u Aristotelovom poimanju vrlina.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto, str. 260.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto, str. 261.

⁸⁰ Isto.

4. Etički okvir pojma *paideia*

Nakon što je razložen politički okvir ovog pojma, odnosno koncept odgoja kojem je glavni cilj pospješiti kvalitetno vođenje države, na red dolazi i etički okvir. Očekivano, Aristotel je o njemu pisao u svom glavnom etičkom djelu, *Nikomahova etika*. Iz ove perspektive više nije bitno doprinosi li odgoj kvaliteti vođenja države, već koliko je odgoj pod konceptom *paideia* moralan i dobar i što znači biti odgajan pod upravo takvim konceptom.

4.1. Aristotelovo *postati čovjekom*

Da bi se pobliže objasnio naslov ovog potpoglavlja, poslužiti će rad Claudije Baracchi, koji se uvelike oslanja na djelo *Nikomahova etika*. Samim naslovom sugerira kako čovječnost nije nešto što je našem rodu dano, već je to zadatak.⁸¹ Odmah se nameće pitanje koje bi odlike pripadale tom zadatku imenom *čovječnost*, odnosno što bi čovjek dobio ukoliko uspješno riješi taj zadatak. Baracchi na to pitanje odgovara kako čovjek u početku nema sve odlike potrebne za život, poput preferencija, načina ponašanja i djelovanja te svjetonazora.⁸² Stoga postaje jasno kako bi postajanje čovjekom uključivala apsorpcija elemenata iz prethodne rečenice.

Samo rođenje čovjeka uopće nije dar, nego dodijeljeni zadatak koji se kroz život obavlja.⁸³ I upravo nam u obavljanju tog zadatka pomaže etika jer je ona arhitektura čovjeka.⁸⁴ Ponovno se nameće pitanje na koji način etika može pomoći fizički čovjekolikom biću da uspješno riješi dobiveni zadatak i postane čovjekom. Zasižno postoje neka pravila, nekakav recept po kojem etika pomaže postati čovjekom. Ti recepti trebali bi sadržavati nekakve različite omjere raznih elemenata i kalupe u kojima će realizirati najbolju kombinaciju različitih omjera raznih elemenata.

I Baracchi je upravo na tom tragu. Naime, ona tvrdi kako naše biće, odnosno fenomenologija našeg iskustva i djelovanja pokazuje činjenicu granice, odnosno negiranje beskonačnog regresa.⁸⁵ Dakle, etika čovjeku pomaže postati čovjekom ponajprije ukazivanjem na granice moralnog i dobrog. Za sve što spada u sferu čovjekovog djelovanja, etika pokazuje granice. To joj uspijeva uz pomoć same činjenice iskustva. Primjerice, čovjek će steći loše iskustvo nakon kojeg će znati gdje mu je granica za buduće slične radnje. Bio

⁸¹ Baracchi, »Aristotle on Becoming Human«, str. 94.

⁸² Isto, str. 96.

⁸³ Isto, str. 98.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Isto, str. 101.

svjestan ili ne, na njega je svojim mehanizmima utjecala etika. I ona ga zapravo izvlači iz beskonačnog regresa, odnosno ona ga negira, što znači da etika čovjeku pomaže da ne ponavlja greške i da ne nazaduje beskonačno.

Sljedeće pitanje koje se može postaviti jest kako se zna što je uopće loše iskustvo. Opširnije, odakle etici, kao čovjekovoj arhitekturi, da je loše iskustvo loše te da treba postaviti granice kako se ono više ne bi ponovilo. Baracchi odgovor na to započinje najprije odredbom etike kao discipline koja određuje što ljudska bića trebaju raditi, a od kakvog činjenja se trebaju suzdržavati.⁸⁶ Da bi etika to uopće mogla, mora biti vođena znanjem o dobru u njegovoj biti.⁸⁷ Dakle, nije etika ono zadnje koje upravlja čitavim procesom, odnosno zadatkom. Izvor čitavog procesa je zapravo *dobro*. Tako bi čitavi lanac izgledao kao: *dobro* – znanje o *dobru* – etika – granice moralnog i dobrog – iskustva - čovjek. Prošireno, dobro postoji kao izvor koji je spoznatljiv, o njemu se može imati znanja. Znanja o njemu posjeduje etika. Na temelju toga ona postavlja granice moralnog i dobrog. Te postavljene granice moralnog i dobrog primjenjuju se na iskustva koja, na kraju, doživi čovjek.

Uzimajući u obzir dosadašnji etički okvir pojma *paideia* s političkim okvirom istog pojma, u oči upada primat etičkog okvira nad političkim. Naime, lancem iz prethodnog odlomka potvrđeno je kako je dobro, pa i etika nakon njega, izvor moralnog i dobrog. Dakle, politika sigurno ne može imati primat. Ona je zapravo na kraju čitavog procesa. Tom u prilog ide cijelo prošlo poglavlje u kojem se zapravo izlagalo kakav odgoj, koje dobro država, odnosno politika, traži. Prema tome, politika je u odgoju zadnja stanica, a etika s *dobrom* prva.

Opravdano je zapitati se gdje svoje mjesto u konceptu Claudije Baracchi može naći *paideia*. Činjenica je da se u cijelom potpoglavlju koje je posvećeno Claudiji Baracchi i njenom radu pojam *paideia* uopće ne spominje. I ona taj pojam prvi put u svom radu spominje tek u sredini i to kao adekvatno obrazovanje.⁸⁸ Riječ je o obrazovanju, tvrdi Baracchi, koje je zapravo znanje kada se zaustaviti na nekom pitanju o uzrocima, odnosno kada nešto prepoznati kao princip i prihvatiti to kao takvo.⁸⁹ Zapravo Baracchi želi na implicitan način pokazati kako se, iako se pojam *paideia* eksplicitno u njenom radu spominje tek jednom, upravo elaborira Aristotelova *paideia*.

⁸⁶ Isto, str. 101.

⁸⁷ Isto, str. 102.

⁸⁸ Isto, str. 105.

⁸⁹ Isto.

Tri poglavlja prije bio je izložen lanac koji prikazuje kako znanje o izvoru, dobru, ima etika, koja na temelju toga postavlja granice moralnog i dobrog. Te granice moralnog i dobrog etika primjenjuje na različita čovjekova iskustva i tako čovjek spoznaje što je moralno, a što ne. U prošlom se pak poglavlju o pojmu *paideia*, i to kao obrazovanju čije znanje govori kada nešto prepoznati kao princip i prihvatiti kao takvo. I ovdje dolazi do podudaranja, jer se podrazumijeva da su ti principi zapravo upute što je moralno raditi, a što ne. Prema tome, i tri poglavlja prije se, iako se govorilo o *postajanju čovjekom*, govorilo o Aristotelovom konceptu *paideia*. Samo što se to zove *postajanje čovjekom*. Prema tome, za Claudiju Baracchi pojam *paideia*, uz sve izloženo u prošlom odlomku, znači *postajanje čovjekom*.

Zbog svega navedenog u prethodnog poglavlju, Baracchi upozorava i dokazuje kako *paideia* nije samo formalno obrazovanje, već je oblikovanje osobnosti, oblikovanje ljudskog bića uopće.⁹⁰ Samim time, tvrdi Baracchi, *paideia*, odnosno obrazovanje, je neophodno da se uopće započne život.⁹¹ I zaista, *postajanje čovjekom* ne može pripadati samo formalnom obrazovanju jer škole nisu niti bi trebale biti opremljene tolikom logistikom. Nešto bi ipak trebalo ostati i kućnom odgoju jer škola ne može prirediti sve životne situacije za svoje polaznike. Ono što škola može je prirediti loše kopije životnih situacija ili, u najbolju ruku, kvalitetnu pripremu za životne situacije izvan škole. *Paideia* je, samim time, sveobuhvatan koncept, jer ukoliko dijete prođe kroz taj koncept, ishod je gotov, oblikovan čovjek. Onakav čovjek kakvim ga je opisao Heziod, a u djelu *Nikomahova etika* prenio Aristotel:

»Onaj je najbolji čovjek što sam prosuditi znade;

Vrijedan je još i onaj što riječ poslušava dobru.

A tko ne misli ni sam niti u dušu prima

Ono što drugi zbore, taj je nevrijedan čovjek.«⁹²

Naravno, potreba za postati čovjekom, odnosno prolaskom kroz koncept *paideia*, proizlazi iz Aristotelovog konačnog cilja u životu. Riječ je o blaženstvu, za koje Aristotel u djelu *Nikomahova etika* kaže da je više od bilo čega drugog i da ga se uvijek bira radi njega

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Isto.

⁹² Aristotel, *Nikomahova etika* (Zagreb: Globus, 1988), str. 4.

samog, a ne radi nečeg drugog.⁹³ Time je zapravo zatvoren cijeli Aristotelov etički krug koji je time dao odgovore na sva pitanja.

4.2. Odgoj za vrline

Jednostavno je nemoguće pisati o Aristotelovoj etici, a da se pri tom ne spomene njegov sustav vrline. Sam naslov ovog potpoglavlja sugerira kako odgoj, odnosno koncept *paideia*, u svom najboljem obliku jest odgoj za vrline, ono čemu Aristotel u svojoj etici toliko teži. Za potrebe ove elaboracije poslužiti će tekstovi autora Željka Senkovića.

Već u samom uvodu Senković ulazi u srž problematike, ili bar onog što je ovom radu potrebno:

»Moralni odgoj je odgoj karaktera, a put k tomu jest u traženju prave mjere, sredine, koja je ono najbolje, kako za Aristotela, tako za cjelokupnu grčku misao. Da bi se to postiglo, (samo)odgoj mora pravilno balansirati čuvstvenost i naše djelovanje, što je stvar etičkog promišljanja.«⁹⁴

Senković nedvosmisleno prikazuje narav moralnog odgoja, gdje potvrđuje tezu od ranije kako on nije samo formalno obrazovanje, već je ono subordinirana sintagma onomu što moralni odgoj zapravo jest – odgoj karaktera. Dakle, formalno obrazovanje je tek dio, uz kućni odgoj i ostale elemente, tvoreći odgoj karaktera, moralni odgoj ili koncept *paideia*. Način na koji se moralni odgoj provodi jest traženje prave mjere, sredine jer je ona najbolje. Time se daje do znanja kako Aristotel u obzir uzima etičke vrline, a ne dijanoetičke. To je poznato jer dijanoetičke vrline su poželjne u što većoj mogućoj mjeri, dok su etičke vrline one gdje je poželjna sredina između dvije neugodne krajnosti.

Ono što upada u oči kod Senkovićevog citata svakako je uvođenje pojma *samoodgoj*. Time Senković implicira da individua ne treba samo čekati da bude odgojena te da se oslanja na druge. Odgoj je jednako tako odgovornost i pojedinca kojeg se odgaja. On, kao primatelj odgoja, mora voditi računa da pravilan odgoj na njega djeluje motivirajuće i da se apsorbira uspješno. Uz to, odgajanje samog sebe je moguće, iz laičke perspektive, putem razuma i iskustva, stoga je uvođenje *samoodgoja* kao institucije kod Senkovića sasvim opravdano, čak i poželjno.

⁹³ Aristotel, *Nikomahova etika*, str. 9.

⁹⁴ Željko Senković, »Aristotelov odgoj za vrline«, *Metodički ogledi* 13 (2006), str. 43 – 61, na str. 43.

Nakon što je objasnio da je put k odgoju karaktera u traženju prave mjere, Senković nastavlja lanac objašnjenjem kako pak naći pravu mjeru. Ključnu ulogu u tome ima (samo)odgoj, koji mora naći ravnotežu između emotivnosti i djelovanja. Senković lanac dovršava konačnim objašnjenjem kako (samo)odgoj može naći ravnotežu između emotivnosti i djelovanja. Tvrdi dakle, da (samo)odgoj mora etički promišljati kako bi to postigao.

Nekoliko redova ispod Senković se prvi put dotiče i pojma *paideia*, o kojemu kaže:

»Ako neki ustav promiče moralnu dobrobit zajednice, on je valjan, a važan doprinos tome treba biti javna *paideia*. To znači plediranje za javnost odgoja koji ne može biti privatn, jer ni građani nisu takvi. Pri takvoj *paideia* kao bitno političkom odgoju dobrih građana, nikako mu nije važna puka korisnost, nego ono dostojno slobodnog i plemenitog duha. Utilitarističko i tehničko obrazovanje ne smije biti prenaplašeno jer se ne usmjerava višim sposobnostima duše, te ne osposobljava građanina za postignuće istinskog cilja.«⁹⁵

Prva važna stvar koju iz ovog citata treba uzeti u obzir jest Senkovićevo viđenje valjanosti ustava. Drži ga izuzetno bitnim jer valjan ustav je temelj moralne dobrobiti zajednice. Ako ustav nije valjan, država i društvo su truli. Budući da je ustav više politički pojam, može se primijetiti kako je Senković nastavio tradiciju iz Aristotelovog djela *Politika* i politiku tijesno povezao s odgojem, što potvrđuje kasnijim stavom da je *paideia* bitno politički odgoj. Pogotovo jer tvrdi da javna *paideia*, odnosno onaj odgoj za koji je najviše odgovorna država, ima najveći doprinos u statusu ustava *à propos* njegove valjanosti. Kako je država odgovorna za odgoj, tako treba zastupati i braniti njegov javni karakter. Privatiziranje odgoja jednostavno nema smisla kada i građani, kao društvena i politička bića, posjeduju javni karakter.

Paideia ne smije biti krivo shvaćena, a krivo bi shvaćanje bilo primjenjivati ju radi puke koristi. Građani iz *paideia* nipošto ne bi trebali imati ili uzeti korist, već steći slobodan i plemenit duh. Na neki način je to univerzalna korist pored koje niti jedna druga nije potrebna. Razlog zašto se iz *paideia* ne treba uzeti korist vrlo je jednostavan – korist ne nadahnjuje, ona ne prožima čovjeka duhovno, niti malo ga ne poboljšava u duhovnom smislu, odnosno ne čini ga boljim čovjekom. Samim time, skreće ga s onog pravog cilja čitave Aristotelove etike, a to je blaženstvo.

⁹⁵ Senković, »Aristotelov odgoj za vrline«, str. 43.

U nešto opsežnijem radu, točnije knjizi imenom *Aristotelova etika*, Senković ističe moguće poteškoće (samo)odgoja:

»Moralna filozofija beskorisna je mladima po godinama, neiskusnima u životnim problemima i mladima po značenju/karakteru, koji dopuštaju strastima da određuju njihovo ponašanje. U širem smislu, ono što se u etici promatra sam je život, s njegovim različitim okolnostima i događanjima, a upravo u tome mladi su neiskusni. Stoga, oni etičke teme shvaćaju nedovoljno ozbiljno, premda imaju potpuno razvijen um za moguće usvajanje, primjerice matematike i logike. Takvi trebaju uredovati strasti te pomoću moralnog vježbanja doći do *logosa*.«⁹⁶

Možda bi se teškoća koju Senković navodi u ovom citatu mogla više ticati samoodgoja, nego odgoja kao javne stvari. U tom slučaju, Senković je promišljeno ubacio pojam *samoodgoj* u cjelokupni diskurs te poteškoće na koje se može naići u mladoj dobi. Kao glavna poteškoća ističe se mladenačka nepromišljenost uzrokovana strastima kao upravljачem ponašanja. Iako bi mladi po svemu sudeći imali kapacitet promatrati život u sklopu etike, upravo su strasti one koje ih od toga odmiču. Dojam je stoga da strasti sa dozrijevanjem i starenjem kopne jer tek zreliji i stariji ljudi etičke teme shvaćaju ozbiljno. Moralno vježbanje je, tvrdi Senković, prvi korak, no opet se postavlja pitanje može li mlado ljudsko biće moralno vježbati uz jaku prisutnost strasti ili treba jednostavno sačekati neke godine dok strast ne splasne.

Ovdje nije riječ o bezazlenoj poteškoći, već je zapravo gorljivi problem koji cijelu *paideia* kao javnu stvar, od državnog interesa, može dovesti u pitanje. Ovime je otvorena potpuno nova fronta u okviru *paideia* koja propitkuje treba li mladež prisilno moralno trenirati ili čekati da potpuno sazru za takvu djelatnost. No, čekanje sazrijevanja bi moglo prouzročiti preveliki upliv strasti u određivanje ponašanja, što bi mladež možda i nepovratno pokvarilo. Nepovratno pokvarena mladež bi bila jedna čitava izgubljena generacija kojoj bi u jednom trenutku došlo vrijeme da vode državnu politiku. Time bi država bila u velikoj opasnosti od (samo)urušavanja od čega bi se teško i dugotrajno ili čak nikako oporavila. Od strašne je važnosti da u nijednom koraku procesa odgoja ne bude greške jer je riječ o stvari od javnog interesa, stoga bi i potencijalna šteta ugrozila sve građane kao javne čimbenike države.

⁹⁶ Željko Senković, *Aristotelova etika* (Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, 2011), str. 21.

5. Alternativni aspekti pojma *paideia*

Budući da je već više puta navedeno kako je Aristotelov odgoj, *paideia*, sveobuhvatni koncept koji nije samo formalno obrazovanje, već oblikovanje čitavog čovječjeg karaktera, legitimno je pomisliti kako ima i alternativne okvire. Stoga je dojam kako široko elaborirani politički i etički okvir nisu jedini primijećeni od strane interpretatora. Okviri koji su vrijedni pažnje u ovom radu tiču se glazbe i ekonomije.

5.1. Pojam *paideia* u glazbi

Ranije u ovom radu se otkrilo kako je Aristotel puno pažnje posvetio ulozi i opravdanosti glazbe u odgoju. Na to je bio izazvan jer je glazba imala veliki značaj u starogrčkom društvu, osobito u, kako je sam Aristotel primijetio, razbibrizi. Samim time rasprava o glazbenom okviru pojma *paideia* dobija svoju legitimnost.

Ovom se problematikom uvelike bavila autorica Monika Jurić. U svom je radu ispitivala na koji način glazba djeluje kako bi došla do *paideia*. O tomu u uvodu svoga rada kaže:

»Jedna od glavnih specifičnosti glazbe antičke Grčke bila je moć koja joj se pripisivala. Ta moć odnosila se na sugestivnu sposobnost glazbe, koja se najjednostavnije može opisati ovim riječima: glazba može izraziti čovjekovu ćudorednu prirodu i potom utjecati na nju. Kroz tu moć glazbe formira se pojam *ethosa*, koji je usko povezan s pojmom *paideie*. Dakle, moguće je utvrditi svojevrsnu utjecajnu liniju: moć glazbe – *ethos* – *paideia*.«⁹⁷

Prije svega poželjno je u ovom citatu primijetiti važnost uloge glazbe u društvu antičke Grčke koja se spomenula u prvom odlomku ovog potpoglavlja. Jurić to prikazuje u obliku moći koju glazba posjeduje kao specifičnost. Sposobnost te moći je poticajna za izražavanje moralne prirode u čovjeka. Kada svoju moć primijeni na čitav jedan narod, potiče se izražavanje moralne prirode u svih njegovih pripadnika, čiji skup čini jedan zajednički *ethos* – sustav vrednota univerzalan na razini naroda. Samim time se stvara podloga za stvaranje univerzalnog procesa odgoja na razini države, jer je to, kako je i sam Aristotel spomenuo, njena odgovornost. Prema tome, utjecajna linija koju je Jurić navela više nije maglovita: moć glazbe potiče izražavanje moralnih vrednota u ljudi, čiji skup čini *ethos*. Na

⁹⁷ Jurić, »Teorija *ethosa* i pojam *paideie* u Platonovim i Aristotelovim promišljanjima o glazbi«, str. 37.

temelju *ethos* kao univerzalnog sustava vrednota izrađuje se koncept *paideia*, odnosno plan odgoja na razini države.

Time je Jurić u cjelokupni diskurs odgoja ubacila i tezu o važnosti glazbe. No, naglašava kako je riječ o iznimno osjetljivom području. O tomu u svome radu kaže:

»Umjerenost i ravnoteža, principi idealnog života prema kojemu su težili stanovnici antičke Grčke, prožimali su i područje glazbe. Kako bi bilo moguće što više se približiti tim idealima, bilo je nužno uspostaviti određena ograničenja, osobito u slučaju glazbe koja je, s obzirom na vjerovanje u njezinu moć, predstavljala posebnu opasnost, ako ne bi bila podvrgnuta strogoj kontroli. Stoga su se i Platon i Aristotel u svojim djelima bavili tim ograničenjima, izvršivši u glazbi svojevrstan odabir, kojim su odredili koje je njezine elemente bilo poželjno i dopušteno koristiti, na koji način i u koje svrhe.«⁹⁸

Prije svega, u citatu je moguće detektirati primarne ciljeve glazbe u odgoju, a to su ujedno i principi idealnog života kojemu su težili stanovnici antičke Grčke: umjerenost i ravnoteža. No, Jurić ukazuje na činjenicu da glazba nije u cijelosti prigodna za ostvarivanje tih ciljeva zbog svoje osjetljivosti. Moć o kojoj je Jurić pisala u prethodnom citatu može biti jednako opasna koliko i korisna. Hoće li biti opasna ili korisna ovisi o kvaliteti stroge kontrole kojoj se glazba mora podvrgnuti. I zbog toga je Aristotel toliko redova uložio na raspravu o glazbi i njenoj korisnosti u odgoju – bavio se ograničenjima u okviru stroge kontrole nad glazbom. Pod to se podrazumijeva odabiranje elemenata u glazbi koji su poželjni i dopušteni za korištenje u odgoju. Prema tome, glazba je za odgoj dobrodošla, ali u selektivnom obliku.

O aspektu koji u ovom radu glede glazbe još nije razrađen detaljno je pisala Jurić, a riječ je korisnosti ljudskog glasa u glazbi. Aristotel je smatrao kako tekst u pjesmi nije ključan za postizanje *ethos*.⁹⁹ Samim time ga pripisuje i instrumentalnoj glazbi koja u čovjeku može potaknuti razvoj etičkih standarda.¹⁰⁰ Prema tome, Aristotel zasluge za postizanje *ethosa* pripisuje više glazbi nego tekstu, ponajviše zbog melodije i ritma, čime glazba lako oponaša različite osjećaje i etička stanja, bez pomoći teksta ili pokreta.¹⁰¹ Iz Jurićinih bilješki se može shvatiti kako Aristotel nije nužno bio protiv teksta ili pokreta. Dapače, može se reći kako je Aristotel otvorio mogućnost i njihovom sudjelovanju u postizanju *ethos*, samo što ono nije

⁹⁸ Isto, str. 38.

⁹⁹ Isto, str. 42.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Isto.

presudno. Sam tekst ili sam pokret, bez glazbe, teško bi, ali prije nikako izazvao *ethos*. I zato njihova uloga u cijelom procesu nije presudna. U usporedbi s glazbom njihov doprinos je izrazito skroman. Oni bez glazbe ne mogu, a glazba bez njih, zbog svoje melodičnosti i ritmičnosti, itekako može.

Kroz cijeli svoj rad Jurić uspoređuje viđenja o glazbi u odgoju između Platona i Aristotela. Iako Platon za ovaj rad nije relevantan, stvara odličan kontrast i otvara mogućnost da se još dublje analizira Aristotelova rasprava o glazbi u odgoju. O Aristotelovim postavkama na tom području Jurić kaže:

»Aristotelovo shvaćanje *paideie* razlikuje se od Platonovog u nekoliko segmenata. Jedan od tih jest neslaganje oko njezina trajanja. Za Platona *paideia* označava aktivnost koja traje cijeli život i koja uključuje sve što ima kulturnu ili etičku važnost. S druge strane, Aristotel etičko djelovanje glazbe ograničava na dječju dob. On prihvaća činjenicu da glazba utječe na izgrađivanje ljudskog karaktera kroz *paideiu*, i da ono što čovjek u mladosti nauči neosporno utječe na način života koji će kasnije voditi, ali isto tako smatra da je nepotrebno proces obrazovanja produljivati na cijeli čovjekov život, jer će taj proces biti jednako učinkovit i ako se ograniči samo na osnovnoškolsko obrazovanje. Naime, Aristotel je smatrao da svrha takvog obrazovanja nije samo živjeti u skladu s vrlinama, nego i pripremiti čovjeka za uživanje u različitim kulturnim raznodama.«¹⁰²

Evidentno je kako je Aristotel bio vidno drugačijih razmišljanja od svog učitelja. Držao je da *paideia* najveći učinak ima u djetinjstvu i da bi se radi toga i glazbeni odgoj trebao odvijati u osnovnoškolskom obrazovanju. U odrasloj dobi čovjek bi glazbu onda prakticirao i slušao iz kulturne razonode. Moguće je kako je Aristotel uviđao besmisao cjeloživotnog obrazovanja jer u to spada i cjeloživotni odgoj, a odgoj odgojenoj osobi nije potreban. Odgoj je potreban neformiranim osobama, odnosno djeci, koja su u svojim godinama najpodložnija utjecaju drugih. Samim time u visokoj mjeri upijaju elemente odgoja. Od ranije je poznato da djeca trebaju prolaziti kroz glazbeni odgoj radi života u skladu s vrlinama, a odrasli bi onda prakticirali slušanje glazbe iz kulturne razonode. U tome Aristotel ne vidi nikakve propuštene prilike ili bačeno vrijeme jer, kako i sam kaže, učinak je isti, stoga odgojene ljude odgojem više ne treba zamarati.

5.2. Pojam *paideia* u ekonomiji

¹⁰² Isto, str. 47.

Htjeli to ljudi priznati ili ne, njihova egzistencija uvelike ovisi o ekonomiji koju vode. Pri tom ne znači da ljudi bez ekonomije ne bi mogli živjeti budući da se uvijek mogu vratiti svojim počecima u vidu nomadskog života, obitavanja u špiljama i lova radi hrane i odjeće. No, ljudska rasa je davno odbacila takav način života i više se ne smatra prihvatljivim niti dostojnim čovjeka. Da bi čovjek sebi i svojoj rasi omogućio da se na takav način života ne vrati, uvelike mora misliti o razvitku civilizacije koja se uglavnom pokreće kvalitetnom ekonomijom. Upravo zbog svoje kvalitete ekonomija jest složena grana, stoga je postupak proučavanja iste također složen. Samim time proces odgoja u ekonomskom okviru je ništa manje složen proces. Konačno, *paideia* nesumnjivo posjeduje i vlastiti ekonomski okvir.

Iz tog okvira prvo izlazi osnovni pojam koji je još jedna alternativa *homo-* predložka. Ciparski autor Pavlos Michaelides u tu svrhu definira pojam *homo-economicus*. Ne tako težak prijevod govori o *ekonomskom čovjeku*. Takav čovjek ima razvijenu svijest koja osmišljava i oblikuje čovjeka kao ekonomskog aktera koji donosi racionalne izbore.¹⁰³ Povrh toga, *homo-economicus* je sposoban za razvitak raznih raspleta s ciljem postizanja individualnog vlastitog interesa i maksimiziranja bogatstva, što je poželjno ostvariti bez mnogo rada i obično na teret ostalih.¹⁰⁴ Definicija na prvi dojam *homo-economicusa* predstavlja kao okrutno i sebično biće koje samo gleda vlastitu korist, odnosno cilj, a ne sredstva kojima do njega dolazi. No, prvi dojam uvijek može zavarati ako se stvar ne pogleda u širem kontekstu, što je zasigurno slučaj i ovdje.

Prije svega je potrebno se zamisliti koliko je to zapravo okrutno i sebično. Uzima se kako je dio definicije koji o *homo-economicusu* govori kao o razvijenoj svijesti koja osmišljava i oblikuje čovjeka kao ekonomskog aktera koji donosi racionalne izbore neosporan. Prije svega je sporan dio u kojem je *homo-economicus* sposoban za razvitak raznih raspleta s ciljem postizanja individualnog vlastitog interesa i maksimiziranja bogatstva. Kada se čovjek i kao *moralna vertikala* zamisli nad ovim pa brže-bolje prosudi kako je riječ o pokvarenom kapitalistu, čekajući odobravanje na svoju *šokantnu* tezu, ni sam taj čovjek ne uviđa u kolikoj je zabludi. Prije svega, ne postoji legitiman razlog da se promišljanje radi postizanja individualnog vlastitog interesa i maksimiziranja bogatstva smatra nekakvim društveno-moralnim prijestupom. Baš suprotno, *paideia* upravo treba ići u tom smjeru – odgojiti ljude da racionalnim izborima ostvare vlastite interese i maksimiziraju bogatstvo,

¹⁰³ Michaelides, »Rethinking Greek Paideia and Its Transcendent Aim of Appropriating the Kosmic Whole in View of Homo-Economicus, and the Economic Hole at the Root of Modern Education«, str. 83.

¹⁰⁴ Isto.

nakon kojeg će i sve ostale političko-društvene odluke biti lakše donositi. Zapravo je prilično sebično tražiti da netko drugi razmišlja za individuu, njene individualne vlastite interese i njeno maksimiziranje bogatstva. Svatko bi trebao imati jednaku priliku promišljati za sebe, svoje interese i svoje bogatstvo. Prema tome, bilo kakvo moraliziranje o gledanju vlastitog interesa i maksimiziranju vlastitog bogatstva je ništa drugo osim licemjerja.

Najsporniji je ipak dio koji govori o ostvarivanju individualnih vlastitih interesa i maksimiziranju bogatstva po mogućnosti bez puno truda i na teret drugih. I ovdje ponovno može doći do moraliziranja kako je zapravo riječ o suvremenom kapitalističkom bešćutnom sustavu, no opet je potreban širi kontekst. Prije svega poželjnost da se koristi i bogatstvo postižu uz manje truda i rada. To se gotovo uvijek gleda kroz negativan kontekst, bez ikakvog promišljanja kako se energija i znanje koji bi se inače uložili u ostvarivanje interesa i bogatstva mogu uložiti u nešto drugo. Čini se kako bi zapravo trebalo težiti što većem bogatstvu sa što manje rada, njegovati taj menadžment energije jer čovjek onda može odoljeti izazovima ukoliko ih se pojavljuje više istovremeno.

Drugi problem jest ostvarivanje svega toga na teret drugih dok je sam rad *homo-economicusa* poželjno držati na minimumu. Iako se spominje da je poželjno ostvarivati individualni vlastiti interes i maksimiziranje bogatstva na teret drugih, a dok je vlastiti ulog rada u isto poželjno smanjiti, nitko zapravo niti ne pomišlja o voljnom momentu. Da cjelokupni ekonomski sustav funkcionira na takav način složit će se svi. No veliki dio će isticati okrutne poduzetnike koji svoj profit ostvaruju prvenstveno uz pomoć svojih zaposlenih. I ovdje je više odgovora na takve kritike, a prvi je svakako već spomenuti voljni moment. Kritike bi bile opravdane da poduzetnik prisiljava radnu snagu da radi za njega, odnosno da to čini protiv volje radne snage. Također bi bile opravdane i ukoliko bi poduzetnik kršio stavke ugovora na štetu radne snage. No, ukoliko je radna snaga pristala raditi posao za poduzetnika i ostvarivati njegov profit te ukoliko se sve stavke ugovora poštuju, kritike postaju potpuno neopravdane. Dodatno, za svaku individuu maksimiziranje bogatstva je u drugačijim mjerama. Sve mjere se svode na jedan ključan temelj: minimiziranje rashoda te maksimiziranje prihoda. Kod poduzetnika će se taj temelj manifestirati u što jeftinijoj radnoj snazi i što skupljim cijenama usluge koje nudi. Kod radnika u istoj toj tvrtki će se to manifestirati kao težnja za povišicom i što štedljivijim rukovanjem kućanskim troškovima. A tu povišicu mu može dati samo poduzetnik, stoga i sam radnik ima korist od ozloglašenog poduzetnika. I nakon proširene perspektive definicije *homo-economicusa* legitimno je zapitati se kako se, u sklopu *paideia*, odgaja *homo-economicus*.

Aristotel također ne bježi od toga da se čovjek mora služiti ekonomskim ili privrednim dobrima kako bi opstao, no opet ističe kako je u prekomjernom stjecanju tih dobara moguća opasnost za vrlinu i sretan život.¹⁰⁵ O tome se u predgovoru Aristotelove politike kaže:

»Težnja za imovinom i za stjecanjem ekonomskih dobara kao osnovnih materijalnih činitelja etičkog, političkog i općekulturnog života opravdana je za Aristotela dotle i utoliko dokle i ukoliko ono služi pozitivno etičkom životu i napretku. Time što služi održanju kako pojedinačne organske jedinice tako i socijalnog organizma i podmirivanju njihovih životnih i kulturnih potreba, ekonomska dobra imaju etičku vrijednost.«¹⁰⁶

Aristotel samim time daje do znanja kako je opravdano i bogatstvo ako je ono poticajno za etički život i napredak. I to se uklapa u različite mjere maksimiziranja profita. Na kraju krajeva, Aristotel razlikuje bogatstvo i novac, jer individua može imati mnogo novca, a opet gladovati.¹⁰⁷ Konačno, u ekonomskom smislu treba odgajati u smislu zadovoljavanja vlastitih potreba, što je poželjno dokle god je etički pozitivno i doprinosi napretku čovjeka samog, a i socijalnog organizma. Samo takav način djelovanja u polju ekonomije omogućit će vrlinu i sretan život. Također, novac, kao umjetno sredstvo za priskrbliivanje bogatstva, ne treba predstavljati kao primarno oličenje bogatstva jer ipak je priroda ta koja primarno pruža egzistenciju sa svojim vitalnim elementima, a ne novac.

¹⁰⁵ Miloš N. Đurić, »Predgovor«, u: Miloš N. Đurić (urednik), *Politika* (Beograd: Kultura, 1970), str. V – [XXXIV], na str. XIV.

¹⁰⁶ Đurić, »Predgovor«, str. XIV.

¹⁰⁷ Isto, str. XV.

6. Suvremena interpretacija Aristotelovog pojma *paideia*

Uzevši u obzir da je Aristotel djelovao prije 25 stoljeća, ostalo je mnogo vremenskog prostora u kojem se njegov koncept može interpretirati. Što vrijeme više odmiče, to je interpretacija njegovog pojma interesantnija. Autor koji se opsežno bavio suvremenom interpretacijom Aristotelovog koncepta *paideia* jest japanski profesor Koji Tachibana.

Tachibana isprva primjećuje kako se u predratnom razdoblju, od kraja 19. stoljeća do početka Drugog svjetskog rata, Aristotel potpuno zanemaruje u istraživanjima starogrčke teorije obrazovanja.¹⁰⁸ Iako je kroz mnoga stoljeća imao nadimke poput *Filozof* i *Otac Znanosti*, prednost pri tematiziranju starogrčke teorije obrazovanja imali su Platon i Izokrat.¹⁰⁹ Tachibana izdvaja dva moguća razloga ovog slučaja. Prvi od mogućih razloga je što se Aristotel uopće nije svrstavao u starogrčko razdoblje, već u helenističko.¹¹⁰ Drugi je mogući razlog jednostavno zato što se smatralo da je Platon, kao Aristotelov učenik, istinski i pravi filozof koncepta *paideia*.¹¹¹ Uz to, u to doba se nigdje nisu vidjeli osjetni Aristotelovi odmaci od svog učitelja na tom polju niti ikakva originalnost.¹¹²

Zaista je riječ o interesantnom fenomenu jer moguće kako je zanemarivanje Aristotela na području odgoja bilo društveno uvjetovano. Mogućnosti su razne, primjerice Platonovo je političko i društveno učenje bilo simpatizirano od strane komunista koji su svoj uzlet doživljavali upravo u tom razdoblju. S druge strane, za religiju je Platonovo učenje uvijek bilo atraktivnije od Aristotelovog, a riječ je o razdoblju kada se još uvijek osjetio utjecaj Crkve. U današnja vremena helenističko razdoblje se ne odvaja previše od starogrčkog razdoblja, već se više smatra dijelom, u čemu leži današnja percepcija Aristotela kao starogrčkog filozofa. Iz kojeg je razloga helenističko razdoblje bilo izdvojeno u spornom razdoblju predmet je nekih drugih ispitivanja. Svakako je riječ o relevantnom fenomenu koji je doživio svoj kolaps nakon Drugog svjetskog rata.

U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, sve do osmog desetljeća prošlog stoljeća, dolazi do oživljavanja istraživanja Aristotela.¹¹³ Kako prilaže Tachibana, u podjednakim se omjerima o Aristotelovom učenju istražuje na području filozofije i području povijesti.¹¹⁴

¹⁰⁸ Tachibana, »How Aristotle's Theory of Education Has Been Studied in Our Century«, str. 24.

¹⁰⁹ Isto, str. 25.

¹¹⁰ Isto, str. 26.

¹¹¹ Isto, str. 27.

¹¹² Isto, str. 27.

¹¹³ Isto, str. 29.

¹¹⁴ Isto.

Najveći je razlog tomu što se razina općeg interesa za Aristotela povećala te su se više proučavala sva Aristotelova djela, poput djela *Fizika*, *Metafizika*, *O duši*, *Nikomahova etika* i *Politika*, iz kojih su se onda crpile i teorije o odgoju.¹¹⁵ Tek tada se onda počeo spoznavati i Aristotelov utjecaj na teorije odgoja, ponajviše na kršćansku.¹¹⁶ Ono što ipak cijelom porastu općeg interesa ne ide u prilog jest činjenica da u ovom razdoblju ipak nije došlo do relevantnih filozofskih rasprava, već se interes više koncentrirao na sažetke i referiranje.¹¹⁷

Razlozi za porast interesa za Aristotela također su interesantni, budući da više njih dolazi u obzir. Prije svega, razdoblje nakon Drugog svjetskog rata znamenito je po intenzivnoj ekspanziji znanosti, stoga takva ekspanzija možda nije obišla niti humanistiku i Aristotelovu teoriju o odgoju u sklopu nje. U jeku te ekspanzije i pojačanog proučavanja Aristotela pronašlo se mnogo elemenata koji su mogli utjecati na ponajprije kršćansku nauku, kojoj su uvijek povoljna učenja koja bi zastupala i opravdavala njenu opstojnost. Na valu općeg kršćanskog prihvaćanja Aristotel je sa svojom teorijom mogao ući na velika vrata teorije o odgoju. Naravno, djelovanje znanosti i dalje se nezaustavljivo i intenzivno širilo pa proučavanje i uzdizanje Aristotela nije nužno bilo vezano uz prihvaćanje od strane kršćanske nauke. U svakom slučaju, proučavanje Aristotela u tom razdoblju bilo je tek u povojima te se na malo toga moglo pouzdano osloniti. No postavljen je čvrsti temelj za daljnje istraživanje cjelokupnog Aristotela pa i njegove teorije o odgoju.

Treće razdoblje počinje u osamdesetim godinama prošlog stoljeća, kada dolazi do ubrzanog porasta interesa za proučavanje Aristotelove teorije odgoja.¹¹⁸ Kao i u prošlom razdoblju, porast se najviše osjetio na poljima filozofije i povijesti.¹¹⁹ Prvo konkretno zanimanje za Aristotela pokušalo je odgovoriti na pitanje kako čovjek izraste u potpuno zrelu i racionalnu životinju koja je zapravo kraj one prirode kojoj teži naša vrsta.¹²⁰ Odgovor na to kompleksno pitanje je, kako kaže Tachibana, cjelokupno Aristotelovo djelo *Nikomahova etika*.¹²¹ Na valu površnog zanimanja za Aristotela i njegovu teoriju o odgoju iz prethodnog razloga, počeli su se istraživati konkretni pojmovi najprije Aristotelove etike, a onda i teorije o odgoju.¹²² Prijelomni trenutak se dogodio kada se djelo *Nikomahova etika* prestalo

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ Isto, str. 30.

¹¹⁷ Isto, str. 31

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ Isto.

¹²⁰ Isto.

¹²¹ Isto.

¹²² Isto, str. 32.

proučavati iz etičke perspektive i kada se zatim počelo proučavati iz perspektive odgoja.¹²³ Iz tog su okvira proizašla tri stila proučavanja Aristotelove teorije o odgoju, a prvi stil bi bio onaj *interpretativni*.¹²⁴ Način njegovog funkcioniranja je bila analiza etičkih koncepta u Aristotelovoj etici, ali iz obrazovne perspektive.¹²⁵ Drugi stil proučavanja bi se najlakše dao prevesti kao *praktični*, u kojem se Aristotelova teorija o odgoju primjenjuje na suvremena istraživanja.¹²⁶ Treći stil proučavanja Aristotelove teorije o odgoju dao bi se prevesti kao *umjereni*. Pri tom se podrazumijeva posredni stil između prva dva. Uzimaju se u obzir i *interpretativni* i *praktični*, s ciljem da se Aristotelova teorija o odgoju stavi u širi kontekst praktične filozofije.¹²⁷ Prema Tachibani, taj cilj je nužan kako bi se izmjerila i elaborirala važnost teorije za trenutne rasprave o prirodi i osnovanostima obrazovne jednakosti, za poziciju moralnog obrazovanja u javnim školama te za izbor škola i privatizaciju.¹²⁸ Iz perspektive povjesničara, u ovom razdoblju javila se tendencija da se ponovno prouči cjelokupno starogrčko obrazovanje.¹²⁹

Primjetno je kako su nezaustavljiva globalizacija i tehnički uspon naše civilizacije uzrokovali određene pomake i na polju proučavanja kako cjelokupnog Aristotela, tako i njegove teorije o odgoju. Iako na prvi pogled izgleda gotovo nespojivo, lanac koji spaja globalizaciju i tehnološki uspon s intenzivnijim proučavanjem Aristotela je prilično prihvatljivo ulančan. Naime, globalizacija i tehnički uspon ubrzavaju gotovo sve procese u koje prodiru. Njihovom implementacijom u obrazovne ustanove i obrazovne procese, ubrzavaju se i odgoj i obrazovanje. Samim time, stari model obrazovanja i odgoja više nije primjenjiv na suvremeni tempo, stoga se javila potreba za temeljitom redefinicijom obrazovanja i odgoja. Pri takvim pothvatima uvijek je preporučljivo krenuti od samih početaka pojma i koncepta koji se pokušava redefinirati, a u tom procesu je zahvaćena i Aristotelova teorija o odgoju. Iz aspekta povjesničara, ubrzani procesi uzrokovani globalizacijom i tehničkim usponom također idu njima u korist. Naime, sama znanstvena istraživanja i proučavanja postala su brža i učinkovitija, svjetska mudrost postala je puno veća i stvorio se i više nego dovoljan kapacitet za ponovno proučavanje cjelokupnog starogrčkog obrazovanja. Novim metodama došlo se do puno širih i jasnijih spoznaja o cjelokupnom starogrčkom opusu, što je pružilo podlogu za učinkovitiju nadogradnju brojnih polja i

¹²³ Isto.

¹²⁴ Isto.

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ Isto, str. 33.

¹²⁷ Isto, str. 33.

¹²⁸ Isto, str. 34.

¹²⁹ Isto.

disciplina. Tu se, između ostalog, našlo i suvremeno obrazovanje koje, iako snažno diktirano od strane globalizacije i tehničkog uspona, svoje temelje duguje starogrčkim misliocima, samim time i Aristotelu.

Japanski autor uspio je u filozofsku analizu unijeti i brojeve u vizualnim prikazima kako bi ih usporedio. Naime, tablično je analizirao koji su mogući razlozi davanja prednosti Platonu i Izokratu. I dok je prvi mogući razlog bio jednostavno dojam da Aristotel u svojoj teoriji jednostavno luta između Platonove i Izokratove te da ga se zbog tog nije ozbiljno shvaćalo, drugi je razlog učestalost ključnih riječi za teoriju odgoja i obrazovanja u tekstovima.¹³⁰ Tachibana je odabrao riječi poput *učitelj, učenik, učiti, poučavati* i sličnih te ih rasporedio u šest grupa, ovisno o njihovom morfološkom značenju.¹³¹ Učestalost korištenja riječi od strane sva tri filozofa prikazao je u tablici ispod:¹³²

	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 3	Grupa 4	Grupa 5	Grupa 6	Ukupno	Ukupno riječi	Učestalost
Platon	371	43	125	961	43	425	1968	600 533	0,322%
Izokrat	127	7	49	120	61	68	432	125 214	0,345%
Aristotel	134	15	76	266	45	84	620	838 871	0,074%

Iz tablice se da iščitati nekoliko zanimljivih fenomena, poput onog da je Aristotel uvjerljivo najviše pisao o svojoj teoriji odgoja i obrazovanja, dok je Izokrat pisao daleko najmanje. Ipak, učestalost ključnih riječi u njihovim tekstovima, prema kriterijima autora Tachibane, upravo je suprotna. Izokrat ima najveću učestalost ključnih riječi u svojim tekstovima o teoriji odgoja i obrazovanja. Čak 0,345% njegovih tekstova od ukupno 125 214 riječi posjeduje one ključne. Aristotel, iako ima najopsežnije tekstove o teoriji odgoja i obrazovanja, ima učestalost ključnih riječi od tek 0,074%. Iako je od Izokrata napisao čak 713 657 riječi više o teoriji odgoja i obrazovanja, napisao je tek 188 ključnih riječi više. Puno veću učestalost, no ipak u zlatnoj sredini, ima Platon, koji je s 0,322% učestalosti ključnih riječi u teoriji odgoja i obrazovanja tik uz Izokrata. Aristotel je od Platona napisao 238 338

¹³⁰ Isto, str. 36.

¹³¹ Isto, str. 37.

¹³² Isto, str. 39.

riječi više, no napisao je i 1348 ključnih riječi manje. Svi ti podaci otkrivaju kako je zapravo Aristotel bio najmanje konkretan u svojoj teoriji odgoja i obrazovanja, odnosno nije bio niti blizu konkretan kao Platon i Izokrat. Samim time, vrlo je lako moguće kako je njegova teorija odgoja i obrazovanja bila ignorirana naspram ostalih upravo iz tog razloga.

Potom Tachibana istražuje povijesne događaje koji su možebitno utjecali na uspon Aristotelovog mišljenja. Sasvim je očekivano da je porastao interes za Aristotela na način da je interes za Platona opao. Taj trend se dužuje razdoblju nakon Prvog svjetskog rata.¹³³ Naime, nakon Prvog svjetskog rata počeo je uspon boljševizma u SSSR-u, a nedugo zatim počeo je i uspon nacionalsocijalizma u tadašnjoj Njemačkoj. U tako politički dinamičkom razdoblju u globalnim razmjerima, kada su te dvije struje lansirale politiku kao temu u svaki dom i instituciju, i Platon se počeo promatrati iz te perspektive. Proučavajući njegovo kapitalno djelo *Država*, interpretatori su Platona jednostavno prestali doživljavati kao filozofa, a umjesto toga su ga gledali kao političkog mislioca.¹³⁴ U takvim političkim okolnostima je zapravo bilo važno pitanje kojoj ideologiji Platonovi tekstovi pogoduju. Time je Platon mjesto filozofa ostavio praznim kako bi preuzeo mjesto političara, čime se otvorila prilika da Aristotel preuzme mjesto filozofa.

Time se otvara pitanje Aristotelovog strelovitog uspona nakon osamdesetih godina prošlog stoljeća. Tachibana je, kao odgovor na to pitanje, postavio dva dostupna stava – negativni i pozitivni.¹³⁵ Glede negativnog pristupa, od ranije je poznato da je, zbog Aristotelove koncentracije na skroz druge filozofske teme, njegova teorija o odgoju i obrazovanju ostavljala dojam marginalnosti u odnosu na Platona i Izokrata.¹³⁶ Radi toga je postojala mala vjerojatnost da će se moći povesti konstruktivno istraživanje, stoga je najizglednija opcija bila da se to istraživanje napusti, što bi bio negativan pristup.¹³⁷ S takvom marginalnom teorijom odgoja i obrazovanja (naspram Platonove ili Izokratove) upitno je bilo Aristotelovo opće zanimanje za tu temu naspram ostalih, poput metafizike i fizike.¹³⁸ No, Tachibana ipak navodi kako je, radi činjenice da je Aristotel morao birati po dolasku u Atenu hoće li ići u Platonovu ili Izokratovu školu, Aristotel ipak morao birati između dvije alternative obrazovanja.¹³⁹ Samim time je bio suočen s pitanjem ispravnog obrazovanja.

¹³³ Isto, str. 44.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Isto, str. 49.

¹³⁶ Isto.

¹³⁷ Isto, str. 49.

¹³⁸ Isto, str. 50.

¹³⁹ Isto.

Konačan dokaz da je ipak bio itekako zainteresiran za obrazovanje i odgoj jest osnivanje vlastite škole – Liceja,¹⁴⁰ stoga je i sam morao odabrati vlastiti pravac u teoriji odgoja i obrazovanja.

Sve su ovo argumenti koji su od osamdesetih godina prošlog stoljeća vjerojatno bili prepoznati od strane interpretatora filozofskih tekstova. Samim time su uspjeli pojmiti Aristotelovu relevantnost na polju odgoja i obrazovanja, iako mu to nije najplodonosnija tema. Ne samo relevantnost, već i njegov interes za tu temu. Time je negativni pristup, koji je Tachibana ranije predstavio, suzbijen od strane pozitivnog pristupa ovom problemu.¹⁴¹ Prema tome, umjesto razloga zašto Aristotelova teorija odgoja i obrazovanja nije bitna, treba tražiti razloge zašto ona to ipak jest.

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ Isto, str. 53.

7. Zaključak

U samom uvodu ovog rada naznačeno je kako odgoj ne treba shvaćati kao puku vještinu oblikovanja djeteta u punopravnog i tolerantnog člana zajednice, jer se pitanje odgoja nameće kao bitno pitanje. Takvim pitanjem postaje jer je odgoj temelj ljudskog civiliziranog postojanja. Bez njega čovjeku preostaje jedino preživljavanje u prirodi. Samim time odgoj se, uz razum, nameće kao još jedna stvar koju posjeduje samo čovjek, u usporedbi s ostalim živim bićima.

Potom je predstavljen problem kako je odgoj olako shvaćen radi krive percepcije. Samim time, odgoj puku niti nije visoko na ljestvici prioriteta. Toliki su ljudi iznosili svoje teorije o odgoju ili obrazovanju da se naposljetku nije donijela univerzalno vrijedeća teorija o tome. Čini se stoga kako teorija o odgoju i obrazovanju nije uopće egzaktna, samim time nije niti previše zastupljena, već je izglednije da uživa spekulativni status kao i cjelokupna filozofija. Takav status uživa nezasluženo jer nije primjećena kao važno civilizacijsko pitanje koje odvlači čovjeka od zvijeri. No, donošenje univerzalno vrijedeće teorije odgoja i obrazovanja s velikom vjerojatnošću bi dovela do uništenja kulturne raznolikosti, jer upravo je odgoj taj koji uvjetuje kulturu neke društvene zajednice. Čovječanstvo je, čini se, radije žrtvovala važnost odgoja kako bi na životu održala važnost kulturne raznolikosti, odnosno identiteta. Ono što odgoj svakako zaslužuje, bez ikakve rasprave, jest veće zauzimanje čovječanstva za bavljenje njime jer je on čovječanstvo doveo do sposobnosti da se o njemu uopće može misliti.

Aristotel je, kao glavni protagonist ovog rada, uvidio u vlastitoj teoriji odgoja i obrazovanja kako ono nije samo puka vještina, već da je kontekst istog puno širi pa je njegova *paideia*, naziv koncepta, poprimila svoje oblike u Aristotelovim djelima. Svojim razmišljanjem dao je navesti na shvaćanje da je odgoj taj koji čovjeka tjera da bude *zoon politikon*, društveno biće. Pri tom je taj potencijal u čovjeku možda i od samog rođenja, no u tom slučaju ga odgoj definitivno brusi. O svojoj teoriji odgoja i obrazovanja pisao je u djelima *Politika* i *Nikomahova etika*.

Potom su definirani pojmovi *odgoj* i *paideia*. Za konačnu definiciju odgoja izloženo je da je to aktivni, biološki, psihološki, oblikovni, aksiološki, personalni i društveni proces, proces usavršavanja koji postoji otkad je ljudskog roda jer je za njega nužan i jer civilizacija i pojedinac bez njega ne postoje. On ima opće, društveno-povijesno i individualno značenje i u

tim segmentima on izgrađuje, razvija i oblikuje čovjeka u njegovim ljudskim odlikama. Zaslužan je za cjelokupan dosadašnji razvoj pojedinca i opće društvene zajednice.

Konačna definicija pojma *paideia* jest da je to cjeloživotni odgojno-obrazovni proces koji obuhvaća obrazovanje vlastitim liberalnim modelima i svo kulturno i etičko iskustvo koje individua i društvo pod tim okriljem dožive. Pod tim okriljem individua i društvo doživljavaju kulturna i etička iskustva jer preuzimaju navike koje odgojno-obrazovni proces *paideia* daje. U svojim počecima je oblikovala karakter starogrčkog društva te je zbog toga dio starogrčkog društvenog identiteta. I danas ima veliki utjecaj u formiranju društva i kulture Zapada.

Pojam *paideia* u svom značenju sadrži nekoliko oblika. Kao najvažnije izdvojio je politički i etički okvir. Za proučavanje političkog okvira elaborirale su se sedma i osma knjiga Aristotelovog djela *Politika*. Najbitnije je za izdvojiti kako je odgoj glavna odgovornost isključivo države, da nitko ne bi trebao imati svoj privatni odgoj, već bi svi trebali odgajati svoju djecu u ime države. Ovisio bi o uređenju države te bi njen interes bio da djeca te države budu odgojena na način koji bi državi, prema njenom uređenju, odgovarao. Odgoj bi ovisio i o djetetovim mogućnostima i uzrastu te bi imao odgovarajuću ravnotežu između tjelesne i intelektualne izobrazbe.

Za proučavanje etičkog okvira elaborirali su se radovi Claudije Baracchi, Željka Senkovića, kao i Aristotelovo djelo *Nikomahova etika*, na čijem su temelju spomenuti radovi i pisani. Iz rada Claudije Baracchi mogu se izvući pouke kako čovječnost nije nešto što je ljudskom rodu danu, već nešto što je zadatak dati svakom ljudskom biću kroz odgoj. U tom zadatku bi trebala pomoći etika jer je ona arhitektura čovjeka. Ona čovjeku pokazuje granice dobrog i moralnog na temelju čovjekovog iskustva. Svoj legitimitet etika temelji na znanju o tome što je uopće dobro. Konačno, sam pojam *paideia* za Baracchi znači *postajanje čovjekom*, s konačnim ciljem blaženstva.

U Senkovićevim tekstovima je potrebno primijetiti kako se Aristotelov moralni odgoj uglavnom temelji na etičkim, a ne dijanoetičkim vrlinama, jer se uvijek traži nekakva mjera, nekakva sredina. Uz to, Senković je u diskurs uveo vrlo bitan pojam – *samoodgoj*, čime naglašava veliku ulogu i one individue koja se odgaja. Sam odgoj ne bi imao smisla ako potencijalni primatelj istoga ne bi primao njegove elemente u sebe. Uz to, samoodgoj također pomaže u pronalasku prave mjere.

Potom su se obrađivali i alternativni okviri, poput glazbe i ekonomije. U istraživanju glazbenog okvira najviše se istaknula Monika Jurić. Njen je opći stav da je glazba legitiman okvir u sklopu koncepta *paideia* te da i treba imati veliku ulogu jer je posredno vezana s *paideia*, kroz pojam *ethos*. Samim time igra veliku ulogu u oblikovanju čovjekovog karaktera i morala, a samim time i na cjelokupno starogrčko društvo.

Za istraživanje ekonomskog okvira proučavan je Pavlos Michaelides, koji je u narativ unio pojam *homo-economicus*. Takav čovjek bi imao razvijenu svijest koja osmišljava i oblikuje čovjeka kao ekonomskog aktera koji donosi racionalne izbore. Osim toga, on je sposoban za razvitak raznih raspleta s ciljem postizanja individualnog vlastitog interesa i maksimiziranja bogatstva, što je poželjno ostvariti bez mnogo rada i obično na teret ostalih. Iako definicija djeluje dosta kontroverzna, detaljnijom analizom se došlo do zaključka kako ju ne treba shvaćati toliko doslovno te da iz nje svatko može imati koristi. Na kraju krajeva, na sličan način funkcionira i današnji sustav. Ni Aristotel nije bježao od takvog sustava, ali je ipak izrazio strah od prekomjernog bogatstva koje može ugroziti vrlinu i sretan život. Stjecanje bogatstva je dobro dok je poticajno za etički život i napredak.

Kratak pregled suvremene interpretacije Aristotelovog pojma *paideia* izložio je Koji Tachibana. U razdoblju prije Prvog svjetskog rata te sve do Drugog svjetskog rata primijetio je gotovo nikakav interes za Aristotelovu teoriju odgoja i obrazovanja jer su interpretatori doživljavali Platona i Izokrata konkretnijima. Interes za Aristotela raste tek nakon Drugog svjetskog rata, kada raste opći interes za Aristotela, samim time i za njegovu teoriju odgoja i obrazovanja. Svoj strelovit uspon doživljava osamdesetih godina prošlog stoljeća, kada su porasli znanstveni potencijali i kapaciteti i kada se javila potreba za prilagodbu odgoja i obrazovanja sve intenzivnijem tehnološkom napretku.

Kao pravi filozofski sistematičar, Aristotel je uložio sav svoj trud u logičko povezivanje svih sfera interesa. Upravo radi toga se njegova *paideia* s pravom može smatrati vjerojatno i najkompletnijom teorijom odgoja i obrazovanja. Zbog takvog atributa, ona svoje mjesto nalazi i danas te korist od nje za zajednicu možda nikad neće izbljediti.

Literatura

Aristotel, *Nikomahova etika* (Zagreb: Globus, 1988).

Aristotel, *Politika* (Zagreb: Liber, 1988).

Claudia Baracchi, »Aristotle on Becoming Human«, *Tópicos* 43 (2012), str. 93-121.

Ekaterina Haskins, »Endoxa, Epistemological Optimism, and Aristotle's Rhetorical Project«, *Philosophy and Rhetoric* 1 (2004), str. 1- 20.

Jack Crittenden i Peter Levine, »Civic Education«, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2018), <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=civic-education>.

Koji Tachibana, »How Aristotle's Theory of Education Has Been Studied in Our Century«, *Studia Classica* 3 (2012), str. 21 – 67.

Marko Pranjić, »Paideia – Starogrčka odgojno-obrazovna forma« *Metodički ogledi* 16 (2009), str. 9-21.

Miloš N. Đurić, »Predgovor«, u: Miloš N. Đurić (urednik), *Politika* (Beograd: Kultura, 1970), str. V – [XXXIV].

Monika Jurić, »Paideia i neoplatonističke ideje o glazbenom odgoju i kulturi u renesansnom Dubrovniku u djelima Nikole Vitova Gučetića (1549. – 1610.)«, *Armud* 2 (2012), str. 175 – 188.

Monika Jurić, »Teorija *ethosa* i pojam *paideie* u Platonovim i Aristotelovim promišljanjima o glazbi«, *Armud* 1 (2011), str. 37 – 54.

odgoj. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 31. 8. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44727>.

Pavlos E. Michaelides, »Rethinking Greek Paideia and Its Transcedent Aim of Appropriating the Kosmic Whole in View of Homo-Economicus, and the Economic Hole at the Root of Modern Education«, *International Journal of Arts & Sciences* 11 (2018), str. 77 – 102.

Richard Kahn, »Toward A Critique Of Paideia And Humanitas: (Mis)Education And The Global Ecological Crisis« (2007), str. 1 – 28.

Željko Senković, »Aristotelov odgoj za vrline«, *Metodički ogledi* 13 (2006), str. 43 – 61.

Željko Senković, *Aristotelova etika* (Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, 2011).

Željko Senković, *Aristotelova kritika demokracije* (Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, 2007).

Živan Bezić, »Što znači odgajati?« *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 4(1977), str. 333 – 345.